

MUHAMMED ÂBİD EL-CÂBİRÎ VE *FEHMÜ'L-KUR'ÂNÎ'L-HAKÎM* İSİMLİ TEFSİRİNDEKİ METODU

Şahin GÜVEN

Yrd. Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.

sahinguven@erciyes.edu.tr

Giriş

Bu çalışma, Mağrip İslâm düşüncesinin son dönem temsilcilerinden Muhammed Âbid el-Câbirî'nin (1936-2010) en son çalışması olan *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm: et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl*¹ isimli eserindeki tefsir yöntemini genel olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. Felsefî düşünce geleneğine sahip olan Câbirî'nin hayatının son döneminde çalışmalarını tefsire, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasına hasretmesi sonucu ortaya çıkan bu eser, şu üç açıdan önem arz etmektedir:

1. Bu tefsir, İslâm düşüncesinin en önemli damarlarından birisi olan ve Endülüs İslâm mirasını da bünyesinde taşıyan Mağrip İslâm düşüncesinin bir ürünüdür.

2. Bu tefsir, modern dönem tefsir çalışmalarına bir katkıdır. Özellikle de yirminci yüzyılda yeni bir tefsir yazma metodu olarak ortaya çıkan “nüzûl sırasına göre tefsir” çalışmalarının en son ürünüdür.

3. Bu eser, tefsir yönelişleri arasında bulunan “Felsefî Tefsir”² yönelişinin ilk ve tek müstakil tefsiri sayılabilir.³ Çünkü felsefî tefsir

¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm: et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl*, Beyrut, I ve II. Ciltler 2008, III. Cilt 2009.

² “Felsefî Tefsir” ifadesinin kapsamı ve bu kapsama hangi çalışmaların girdiğine dair farklı görüş ve değerlendirmeler için bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Beyrut ts., II/292-301; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II/33-45; Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İstanbul ts., s. 167-177; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Felsefî*

yönelişine dair verilen örneklerle baktığımızda, Câbirî'nin bu tefsirine kadar tam ve müstakil bir tefsir çalışmasının olmadığını, aksine kimi sûre ya da âyet gruplarının felsefi düşünceler çerçevesinde tefsir edildiğini görmekteyiz. Ancak *Fehmü'l-Kur'ân-i'l-Hakîm*'in,⁴ hem müellifinin felsefi geleneğe mensup olması hem de tefsirin kaynakları arasında Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037) ve özellikle de İbn Rüşd (ö. 1198) gibi İslâm filozoflarının eserlerinin bulunması bu tefsiri, felsefi tefsirler sınıfında kabul etmemizi sağlamaktadır.⁵

Birçok eseri Türkçeye de tercüme edilen müellif, "Arzın Merkezinde Buluşmalar"⁶ üst başlığı altında düzenlenen konferanslar dizisi çerçevesinde 17 Eylül 2006 tarihinde ülkemize gelmiş ve fikirlerini Türkiye kamuoyu ile de paylaşma imkânı bulmuş önemli bir mütefekkindir. Ayrıca son yıllarda ülkemizde Câbirî'nin Arap-İslâm kültürü ve Din-Siyaset ilişkilerine dair görüş ve düşüncelerini inceleyen çeşitli ilmi-akademik çalışmaların yapıldığı görülmektedir.⁷

Okunuşu –İbn Sînâ Örneği-, Ankara 2003, s. 89-98; Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, Ankara 2006, s. 209-212; Ahmet Faruk Güney, *İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 20-28.

³ Câbirî'ye gelinceye kadar Kur'ân'ın tamamını feslesi düşünce çerçevesinde tefsir eden bir ilim adaminin olmadığı, ancak sûre ya da âyet gruplarını tefsir edenlerin bulunduğu dair yaygın bir kanaat vardır (Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, II/294; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II/35; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Felsefi Okunuşu*; İbn Sînâ Örneği, Ankara 2003, s. 92). Ancak felsefi tefsir geleneğinde İhlâs sûresinin tefsirine dair doktora çalışması yapan Güney, bunun bir istisnasının olduğu kanaatindedir. Çünkü İsrâkiliğin en önemli filozofu kabul edilen Kutbuddîn Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) 36 ciltlik *Fethu'l-Mennân fî Tefsiri'l-Kur'ân* (bu eserin iki nüshasından biri Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü Nr. 111-140 arasında, diğeri ise aynı kütüphanenin Hekimoğlu Bölümü Nr. 109-126 arasında kayıtlıdır) isimli tefsiri, tam ve müstakil bir tefsirdir (Geniş bilgi için bkz. Güney, *İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği*, s. 25). Fakat aynı araştırmacının da ifade ettiği şekliyle, filozof Kutbuddin Şîrâzî bu eserini felsefi ıstılahlarla yazmamış, mukaddimesinde belirttiği üzere halk için ve halkın anlayabileceği bir dille yazmıştır (Bkz. Güney, *İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği*, s. 25).

⁴ "Hikmetli Kur'ân'ı Anlamak" olarak tercüme edebileceğimiz bu başlıkta, hem din hem de felsefe alanında kullanılan kapsamlı bir terim olan ve aynı zamanda Kur'ân'da bizzat Kur'ân'ın bir sıfatı olarak geçen "hakîm" lafzının bulunması da kanaatimizce bu tefsirin felsefi içeriğine atfı yapmaktadır. Çünkü "hakîm" sıfatının, tefsir sahasında bir isim/sıfat olarak pek kullanılmamasına rağmen müellifin böyle bir tercihte bulunması, onun düşünce dünyası, Kur'ân'a bakış açısı ve tercihleri hakkında belirli bir kanaat sunmaktadır.

⁵ Bkz. Mesut Okumuş, "Muhammed Âbid el-Câbirî, Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm; et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbî'n-Nüzûl", Merkezî Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabîyye, (C. I-III), Beyrut 2008-2009, (Kitap tanıtımı), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, S. 6, Çorum 2009/2, s. 177-178 ve 182.

⁶ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığının periyodik olarak düzenlemiş olduğu bu konferanslar dizisinin 2006 yılı konuşmacılarından birisi de Muhammed Âbid el-Câbirî olmuştur.

⁷ Câbirî üzerine yapılan kimi ilmi-akademik çalışmalar için bkz. İbrahim Keskin, *Bir Yapısal Olarak Muhammed Âbid el-Câbirî'de Din-Kültür İlişkisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Câbirî'nin hayatı, eserleri ve makalemizin temel konusu olan *Fehmü'l-Kur'ânî'l-Hakîm* isimli tefsiri hakkında bilgi vermeden önce, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren gündeme gelen, fakat tefsire dair ürünlerini yirminci yüzyılın yarısından itibaren vermeye başlayan, Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir eden çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

1. Tefsir Yazımında Yeni Bir Yöntem: Nüzûl Sırasına Göre Yazılan (Kronolojik) Tefsirler

Tefsirin tedvin tarihine bakıldığında tefsir yazma yönteminin asırlar boyunca mevcut Mushaf tertibine göre yapıldığı açık ve net bir şekilde görülmektedir. Bu tefsir yazım yönteminde müfessir, İslâm ümmetinin üzerinde icma ettiği Mushaf tertibini esas alarak Fatıha sûresiyle başladığı tefsirini Nâs sûresiyle sonlandırmaktadır.

Diğer taraftan İslâm tarihi boyunca Müslümanların ellerinde bulunan Kur'ân nüshalarındaki sûre dizilişleri, nüzûl sırasına göre tertip edilmiş değildir. Kur'ân tarihine ve onun metinleşme sürecine dair bilgi veren bazı kaynaklarda, sûrelerin nüzûl sıralarını belirten kimi rivayetlerin bulunduğu bir gerçektir.⁸ Ancak bu rivâyetlere bağlı kalınarak nüzûl tertibine göre düzenlenmiş bir Mushaf bulunmamaktadır.⁹ Bununla birlikte kimi kaynaklarda Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin Kur'ân-ı Kerîm'i nüzûl sırasına göre cem ve tertip ettiğine dair rivâyetler bulunmaktadır.¹⁰

(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2009; Mehmet Güneş, *M. A. Câbirî'nin Arap Aklını Tenkidi ve Arap – İslâm Geleneğini Okuma Biçimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2006; Ahmed Olaoluwa Abimbola, *Muhammed Âbid el-Câbirî Düşüncesinde Din-Siyaset İlişkisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010; Mustafa Selim Yılmaz, *Muhammed Âbid el-Cabiri'nin Eserlerinde Din-Siyaset İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005; İbrahim Keskin, "Arap/İslâm Kültürünün Yapısalcı Analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 1, Bursa 2010, ss. 255-274; Ahmet Keleş, "Câbirî ve Çağdaş Arap-İslâm Aklının Oluşumu –Bir Yeniden Yapılanma Projesi-", *İslamiyât*, C. 7, S. 4, Ankara 2004, ss. 179-196; Ahmet Keleş, "Muhammed el-Câbirî ve Arap Aklının Oluşumunda Hermetizmin Rolü", *1. Uluslar Arası Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu*, Urfa 2006.

⁸ Bkz. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, Kahire ts., 1/193-194; Celâleddin Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, Kahire ts., 1/25-37; Ebû Abdullah b. Mirza Nasrullah ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, Beyrut 1969, s. 58-61; Muhammed Ali el-Hasan, "Tertîbü Nüzûlî'l-Kur'ân", *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye*, S. 16, Dubai 1998, s. 45 vd.

⁹ Bkz. Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, Ankara 2009, s. 16. Muhammed A'zamî'ye göre, sahabe döneminden başlamak üzere günümüze kadar birçok ilim adamı, kısmî Mushaf yazmak istediklerinde sûreleri uygun gördüğü yere yerleştirme özgürlüğünü hissetmiştir (Bkz. Muhammed Mustafa A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, İstanbul 2011, s. 116).

¹⁰ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, 1/176; ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 69-71; Mehdi Bâzergan, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, (Çev: Yasin Demirkıran-Melâ Muhammed Feyzullah), Ankara 1998, s. 25-26.

Fakat bu rivâyetlerin bulunduğu hem Sünnî hem de Şîî kaynaklarda, Hz. Ali'ye ait sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibini içeren herhangi bir liste bulunmamaktadır. Çünkü Hz. Ali'ye ait olduğu iddia edilen listede de sûre sıralamaları nüzûl tertibine göre yapılmış değildir. Bu liste, hem Mushaf tertibinin hem de nüzûl tertibinin dışında, bütün sûrelerin yedi ayrı cüze bölünerek sıralanmış halidir.¹¹

Neticede sûrelerin nüzûl sırasına göre tertip edilerek tefsir edilmesi düşüncesi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar, tefsir tarihi boyunca İslâm dünyasında gündeme gelmeyen bir husustur. Bu düşüncenin ilk izleri, öncelikle Kur'ân üzerine araştırma yapan ve onu Batı dillerine tercüme/tefsir etmeye çalışan kimi müsteşriklerin çalışmalarında görülmektedir.¹² Meselâ Gustav Weil (ö. 1889), William Muir (ö. 1905), Theodor Nöldeke (ö. 1930), Hubert Grimme (ö. 1942), Hartwig Hirschfeld (ö. 1934), Richard Bell (ö. 1952) ve Regis Blachere (ö. 1973) gibi müsteşrikler birbiri ardına nüzûl sırasına göre tertip edilmiş sûre listeleri sunmuşlardır. Oryantalistlerin gündeme getirdikleri Kur'ân sûrelerini nüzûl sırasına göre tertip etme fikri, daha sonra Hint alt kıtası ve Mısır'lı bazı çağdaş yazarlar tarafından gündeme getirilmiş ve bu süreç İslâm dünyasında nüzûl sırasına göre yazılan tefsirlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.¹³ Ancak bu düşüncüyü pratiğe döken ve sûrelerin nüzûl sırasını esas alarak Kur'ân-ı Kerîm'in tam tefsirini yazan/yapan ilim adamları, bilebildiğimiz kadarıyla Sûriye (Filistin), Türkiye ve son olarak da Fas'tan çıkmıştır.

¹¹ Bkz. Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, s. 15-16. Meselâ "Bakara cüzü" olarak isimlendirilen birinci cüzde sırasıyla şu sûreler yer almaktadır: *Bakara, Yûsuf, Ankebût, Rûm, Lokman, Secde, Zâriyât, İnsan, Secde, Nâziât, Tekvîr, İnfitâr, İnşikâk, A'lâ, Beyyine* (Geniş bilgi için Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 70-71).

¹² Gerçi Mehdi Bâzergan'a göre Kur'ân sûrelerinin nüzûl sırasına göre düzenlenmesi olayı, geçmiş dönemlerde daha çok Şiiler arasında revaç bulmuştur. Nitekim Hz. Ali'ye atfedilen Mushaf'ın tertibinin nüzûl sırasına göre olduğu rivâyeti ile yine onun talebesi İbn Abbas'tan gelen, sûrelerin nüzûl sıralarına ait rivayetler, müellife göre bunun kanıtıdır. Ancak müellife göre Hz. Aliye atfedilen nüzûl sırasına göre tertip edilmiş Mushaf günümüze kadar gelmediği için, konu ile ilgili diğer rivayetler ile âyetlerin nazmı ve muhtevalarından hareketle sûrelerin nüzûl tertibi hakkında çalışma yapılabilir (Bkz. Bâzergan, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*, s. 26).

¹³ İlgili çalışmalar ve bu çalışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, s. 17-20. Müsteşriklerin bu çalışmalarından etkilenen Hint alt kıtası yazarlarından Mirza Ebu'l-Fazl (ö. 1940), Muhammed Ecmel Han ve Haşim Emir Ali (ö. 1987), sûrelerin nüzûl tertibini esas alarak tercümeler yapıp eserler yazmışlardır. Yine Kur'ân'ın iniş sırasına göre tertip edilip okunması ve tefsirinin yapılmasını öneren makalesiyle Yusuf Râşid, Mısır'da hararetle tartışmalarına başlamasına neden olmuştur (İlgili çalışmalar ve yaşanan tartışmalar için bkz. Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, s. 20-22).

Bilindiği üzere sûrelerin nüzûl sırasını esas alarak tefsir yazan ilk kişi, Filistin asıllı (ve fakat ilmî hayatının yaklaşık dört yılını Türkiye’de, geri kalan kısmını da Suriye’de geçirmiş ve orada medfun olan) müfessir Muhammed İzzet Derveze’dir (1888-1984).¹⁴ Müellifin yazmış olduğu *et-Tefsîru'l-Hadîs*¹⁵ isimli eseri, İslâm dünyasında ses getirmiş ve nüzûl sırasını esas alan tefsir yazımları bu eserden sonra hız kazanmıştır. İzzet Derveze’nin tefsirini yazdığı yıllarda, sûrelerin nüzûl sırasını esas alarak tefsirini yazan bir diğer Suriyeli âlim, Abdulkadir Molla Huveyş Ali Gazi el-Furâtî ed-Deyrezûrî’dir (ö. 1978). Sûfi eğilime sahip ed-Deyrezûrî, İslam Hukuku alanında eğitim görmüş ve uzun yıllar hâkimlik yapmış bir hukukçudur. Sûrelerin nüzul tertibini esas alan tefsirinin adı ise *et-Tefsîru'l-Beyânî'l-Meânî*’dir.¹⁶ Aynı şekilde Suriye’nin son dönemde yetiştirdiği en önemli âlimlerden birisi olan Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî (1927-2004) de *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür* ismini taşıyan ve sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibinin yapıldığı bir tefsir yazmıştır.¹⁷

Ülkemizde sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibini esas alan ilk tefsir, birinci baskısı 2006 yılında yayımlanan Mehmet Zeki Duman’a ait “*Beyânu'l-Hak: Kur’ân’ı Kerîm’in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri*” isimli çalışmadır.¹⁸ Son olarak Fas’lı düşünür Muhammed Âbid el-Câbirî de tefsirini, Kur’ân’ın nüzûl sürecini göz önünde bulundurarak yazmıştır.

¹⁴ İzzet Derveze’nin hayatı, ilmi kişiliği ve yazdığı eserlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs; Nüzûl Sırasına Göre Kur’ân Tefsiri*, (Çev. Şaban Karataş, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen), İstanbul 1998, I/VII-VIII; Okumuş, *Kur’ân’ın Kronolojik Okunuşu*, s. 33-57.

¹⁵ Bir tercüme ekibi tarafından dilimize de çevrilen bu tefsir hakkında geniş bilgi için bkz. Okumuş, *Kur’ân’ın Kronolojik Okunuşu*, s. 79 vd.

¹⁶ Aynı dönemde ve aynı ülkede (Suriye) yaşayan İzzet Derveze ile ed-Deyrezûrî’nin tefsirlerini yazarken birbirlerinden habersiz olduklarını söyleyen Okumuş, buna gerekçe olarak, iki müfessirin de birbirlerine atfı yapmamalarını, ayrıca gerek sûrelerin tertibi gerekse âyetlerin tefsiri açısından aralarında önemli farklılıkların bulunmasını göstermektedir (Bkz. Okumuş, *Kur’ân’ın Kronolojik Okunuşu*, s. 25-26).

¹⁷ Bkz. Abdurrahman Hasan Hanebbeke el-Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*, Şam 2000, I/6. Toplam 15 ciltten oluşan eser, sadece Mekkî sûrelerin tefsirinden ibarettir. Müfessir Habenneke, tefsirini tamamlayamadan vefat etmiştir.

¹⁸ Mehmet Zeki Duman’ın tefsirinin yanı sıra, Şaban Piriş’e ait “*Kur’ân Yolu İniş Sırasına Göre Anlam ve Tefsiri*” (Kayseri ts.); Hakkı Yılmaz’a ait “*Nüzûl Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur’ân: İşte Kur’ân*” (İstanbul 2008; www.istekuran.net) ve henüz yazımı devam etmekte olup internet ortamında “*Fahrettin Yıldız Tefsiri*” olarak sunulan (www.kuranvebiz.com), sûrelerin nüzûl sırasına göre tefsir edildiği çalışmalar bulunmaktadır. (Adı geçen tefsirlerle ilgili daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Meâl ve Tefsirin Serencamı*, Ankara 2012, s. 94-97).

Burada, Câbirî'nin tefsiriyle ilgili bilgi verip değerlendirmelere geçmeden önce müfessirin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

2. Câbirî'nin Hayatı ve Eserleri

Muhammed Âbir el-Câbirî, 1936 yılında Mağrib'in (Fas) güneydoğu bölgesinde bulunan *Oujda* (وجدة) şehrine bağlı *Figuig* (فكيك) köyünde doğmuştur. Berberi kökene sahip ailesi geçimini çiftçilikle sürdürmektedir. Anadili Berbericedir (*Amazigh*).¹⁹ İlkokul yıllarında ise Arapça ve Fransızca'yı öğrenmiştir. Henüz dokuz yaşındayken köy mescidinde Kur'ân'ın üçte birini ezberlemiştir.²⁰

Câbirî lise eğitimi için, 1949 yılında, köyünün bağlı bulunduğu şehir olan Oujda'ya gitmiştir. Burada İslâmi ağırlıklı eğitim almıştır. Mezuniyetinin akabinde, 1953 yılında öğretmen olarak göreve başlamıştır.²¹ Lise yıllarında aldığı terzilik eğitimi sebebiyle Halk Eğitim Merkezlerinde öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır.

1957 yılında, hem eğitim-öğretim amacıyla hem de çalıştığı yayın organı "Kalem" dergisinin muhabiri olarak Suriye'ye gitmiştir. Arapçılık (*el-Arûbe*) düşüncesinin zirve yaptığı ve Mısır ile Suriye'nin birleşerek *Birleşik Arap Cumhuriyetini* kurdukları hareketli bir dönemde Câbirî, tam iki yıl boyunca Suriye'de kalmıştır.²² İşte böyle fikri bir ortamdan Fas'a geri dönen Câbirî, 1958 yılında başkent Rabat'ta Muhammed Hâmis Üniversitesine bağlı Edebiyat Fakültesinin Felsefe bölümünde lisans eğitimine başlamıştır. 1967 yılında Yüksek Lisans, 1970 yılında da doktorasını veren müellifin doktora tezi, "*el-Asabiyye ve'd-Devle: Meâlimü Nazariyyetin Haldûniyyetin fi't-Târihi'l-İslâmî (Asabiyyet ve Devlet; Arap-İslam Tarihinde İbn Haldun Teorisinin Parametreleri)*"²³ ismini taşımaktadır. Bu arada aynı fakültede "öğretim üyesi" olarak çalışmaya başlayan Câbirî, daha sonraki ilmi

¹⁹ Kuzey Afrika'da yaşayan bir halk olan "Berberiler" ve dilleri ile ilgili bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, İstanbul 1992, V/478-483.

²⁰ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Hafriyyât fi'z-Zâkira min Baîd*, Beyrut 1997, s. 120.

²¹ Bkz. Câbirî, *Hafriyyât*, s. 153.

²² Câbirî, Berberi asıllı olmasına rağmen bugün onun, Arap milliyetçiliğini savunanlar arasında olması, Velâ Mehdi'ye göre Sûriye'de kaldığı süre içerisinde müşahade ettiği ve bizzat yaşadığı hadiselerin etkisinde kalmış olmasındandır (bkz. Velâ' Mehdi Muhammed Hüseyin el-Cubûrî, *Muhammed Âbid el-Câbirî Tevcihuhû'l-Arabiyyi'l-İslâmî ve Fikruhu'l-Felsefiyyu'l-Muâsir*, Edebiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 2005, s. 2.

²³ Bkz. el-Cubûrî, *Muhammed Âbid el-Câbirî*, s. 2.

faaliyetlerini burada devam ettirmiştir.²⁴ Müellif, 3 Mayıs 2010 yılında ülkesi Fas'ın Kazablanka (*Dâru'l-Beyzâ*) şehrinde vefat etmiştir.

Câbirî, İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Endülüs İslam Medeniyetinin yetiştirdiği İbn Hazm (ö. 1064), İbn Bacce (ö. 1138), İbn Haldûn (ö. 1406), İbn Rüşd (ö. 1198) ve İmam Şâtübî (ö. 1388) gibi âlimlerin oluşturduğu Mağrip İslâm düşüncesinin en son halkalarından birisini oluşturmaktadır. Çünkü o bir taraftan İslâm düşüncesinin Mağrip damarını canlandırmaya çalışırken, diğer taraftan da İslâm dünyasının yeniden yapılanması sürecinde neler yapması gerektiğine dair fikirler üretmiştir. “Arap Aklının Eleştirisi” üst başlığını koyduğu eserler silsilesinde Câbirî, daha sağlam ve daha üstün bir düşüncenin inşası için, birbirini takip eden şu iki adımın atılması gerektiğini anlatmaktadır: Öncelikle 1400 küsur yıldır oluşan kültürel birikimin (geleneğin) tekrar gözden geçirilerek eksik ve kusurlarının tespit edilmesi gerekir. İkinci adımda ise dinin ana ilkelerinden hareketle değişen dünya ve şartlara uygun olarak yeni uygulamaların, yani tecdit hareketlerinin başlaması gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle İslâm dünyası kendi “Rönesans”ını bizzat kendisi gerçekleştirmelidir.²⁵

Özel olarak ülkesi Fas'ın genel olarak da İslâm dünyasının eğitim ve düşünce sorunlarıyla ilgilenmiş, kimi zaman siyaset sahnesinde yerini almış ve fakat yazı hayatından hiç kopmamış biri olan Câbirî, birçok esere imza atmıştır. Onlarca kitabının yanında, çeşitli dergi ve gazetelerde kaleme aldığı makale ve araştırma yazıları bulunmaktadır.²⁶ Eserlerinin önemli bir kısmı, Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Türkçe başta olmak üzere birçok dile tercüme edilmiştir.

Câbirî'nin, önemli eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Asabiyye ve'd-Devle: Meâlimü Nazariyyetin Haldûniyye fi't-Târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1971;

²⁴ Bkz. Ahmed Olaoluwa Abimbola, *Muhammed Âbid el-Câbirî Düşüncesinde Din-Siyaset İlişkisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 1.

²⁵ Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, (Çev: Ali İhsan Pala-Meşhem Şirin Çıkar), Ankara 2001, s. 174 vd.; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap -İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), İstanbul 1999. Ayrıca bkz. Ahmet Keleş, “Câbirî ve Çağdaş Arap-İslam Aklının Oluşumu –Bir Yeniden Yapılanma Projesi-”, *İslamiyât*, C. 7; S. 4; Ankara 2004, s. 191-193.

²⁶ Câbirî'nin eserlerinin önemli bir kısmının isimleri, basım yeri ve tarihleri hakkında geniş bilgi için bkz. el-Cubûrî, “Muhammed Âbid el-Câbirî” *Edebiyat Fakültesi*, Bağdat 2005, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 2-5.

Nahnu ve't-Türâs: Kırâa Muâsıra fî Türâsine'l-Felsefî, Beyrut 1980²⁷; *el-Hitâbu'l-Arabiyyü'l-Muâsır – Dirâse Tahlîliyye, Nakdiyye-*, Beyrut 1982; *el-Tekvînü'l-Aklî'l-Arabî*, Beyrut 1984²⁸; *Bünyetü'l-Aklî'l-Arabî*, Beyrut 1986²⁹; *İşkâliyyâtü'l-Fikri'l-Arabiyyi'l-Muâsır*, Beyrut 1988; *Aklü's-Siyâsiyyü'l-Arabî*, Beyrut 1990³⁰; *Hivâru'l-Meşrik ve'l-Mağrib (Hivâr mea Hasan Hanefî)*, Beyrut 1990³¹; *Vichetü Nazar: Nahve Îâdeti Binâi Kadâyâ'l-Fikri'l-Arabiyyi'l-Muâsır*, Beyrut 1992³²; *el-Müsakkafûn fî'l-Hadâratî'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1995; *ed-Demokrâtiyye ve Hukûku'l-İnsân*, Beyrut 1997; *el-Aklü'l-Ahlâkiyyi'l-Arabî: Dirâse Tahlîliyye, Nakdiyye li Nuzumi'l-Kayyim fî's-Sekâfe*, Beyrut 2001; *Medhal ile'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Beyrut 2006³³; *Fehmü'l-Kur'ânî'l-Hakîm; et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl*, Beyrut I-II/2008, III/2009.³⁴

Ölümünden önce yazdığı son çalışması olması bakımından *Fehmü'l-Kur'ânî'l-Hakîm; et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl* isimli eseri, büyük önem arz etmektedir. Çünkü ilmi ve akademik hayatının neredeyse tamamını felsefeye adanmış ve eleştirel aklın en önemli savunucuları

²⁷ Bu eser *Felsefî Mirasımız ve Biz* ismiyle Türkçeye tercüme edilerek (Çev: Said Aykut) yayınlanmıştır (İstanbul 2000).

²⁸ Bu eser *Arap Aklının Oluşumu* ismiyle Türkçeye tercüme edilerek (Çev: İbrahim Akbaba) yayınlanmıştır (İstanbul 1997).

²⁹ Bu eser *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* ismiyle Türkçeye tercüme edilerek (Çev: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli) yayınlanmıştır (İstanbul 1999).

³⁰ Bu eser *İslâm'da Siyasal Akıl* ismiyle Türkçeye tercüme edilerek (Çev: Vecdi Akyüz) yayınlanmıştır (İstanbul 1997).

³¹ Bu eser *Doğu Batı Tartışmaları* ismiyle Türkçeye tercüme edilerek (Çev: Muhammed Coşkun) yayınlanmıştır (İstanbul 2011).

³² Bu eser, *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma* adıyla Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır (Ankara 2001).

³³ Bu eser, Kur'an'a Giriş adıyla Türkçeye tercüme edilerek (Çev. Muhammed Coşkun), yayınlanmıştır (İstanbul 2010).

³⁴ Bir ilim adamı ya da düşünürün verdiği ürünler, şüphesiz o ilim adamının doğup büyüdüğü; çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği sosyal çevre ve kültürel şartlarla sıkı sıkıya ilişkilidir. Câbirî, kendi hayatından kesitler anlattığı *Hafriyyât fî'z-Zâkira* isimli eserinde, çocukluğunun geçtiği köyde halkın neredeyse bütün konuşmalarının sihir, büyü, şeytan ve cinlerle ilgili olduğunu; zihnini sürekli olarak sihir ve cinler hakkında anlatılan hikâyelerin meşgul ettiğini açıkça ifade etmektedir (Bkz. Câbirî, *Hafriyyât*, s. 17). Câbirî'nin hakkında akademik çalışma yapan el-Cubûrî, onun bu anlattıklarından hareketle şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: Belki de Câbirî çocukluğunda duyup öğrendiği bu tür bilgiler sebebiyle, “eleştirel akla” önem vermiş ve akıl dışı bütün hezeyanları da reddetmiştir. Yine kimi eserlerinde irrasyonel akım ve yönelişler arasında tasavvuf ve gnostisizmi de saymış olmasında, çocukluğunda yaşamış olduğu bu tecrübelerin etkisi olsa gerektir (Bkz. el-Cubûrî, *Muhammed Âbid el-Câbirî*, s. 1). Ancak diğer taraftan, Selefi düşünceyi eleştirmesine rağmen, Câbirî'nin fikir dünyasında Selefilikğin etkileri görülmektedir. Belki bunda da ilk hocası olan köy camisinin imamı, selefi düşünceye sahip Şeyh Muhammed Farac'ın etkisi büyük olsa gerektir (Bkz. el-Cubûrî, *Muhammed Âbid el-Câbirî*, s. 2).

arasında bulunan bir ilim adamının, hayatının son döneminde Kur'ân tefsirine yönelmesi, elbette ki kayda değer bir durumdur.³⁵

Câbirî'nin Kur'ân İlimleri ve tefsire dair çalışmaları iki tanedir. Bu çalışmalardan ilki, adeta tefsirinin mukaddimesi mesabesinde. Bu sebeple müellifin tefsirinden önce, burada mukaddimesi konumundaki çalışması hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Sayfa | 61

Câbirî'nin, Kur'ân araştırmalarına dair ilk eseri *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm, el-Cüz'ü'l-Evvel fi't-Ta'rîf bi'l-Kur'ân* ismini taşımaktadır. Müellif bu eserinin toplam iki ciltten oluşacağını ilkinin genel olarak “Kur'ân-ı tanımlamayı” hedeflediğini, ikincisinin ise “Kur'ân'ın konularına” dair bilgileri içereceğini ifade etmiştir.³⁶ Giriş kısmında “Kur'ân'ın tanımlanması”na dair bilgi verip değerlendirmelerde bulunan müellif, kitabını üç ana bölüme ayırmıştır. İlk bölümde, Kur'ân-ı Kerîm'in indiği çevreyi incelemiştir. Bu bağlamda öncelikle üç semavi dinin köken birliği ve ilk dönem İslâm davetinin dış ilişkilerini ele almıştır. Ardından “ümmî” kavramının ne anlama geldiğini ve Hz. Peygamber'in ümmi olup olmadığı tartışmalarını değerlendirmiştir. Daha sonra da vahiy hadisesi ve nübüvvetin hakikati konularını ele alarak nübüvvet, imamet ve velayet konularını, özellikle de İslâm felsefecilerinin bakış açılarına göre işlemiştir. İkinci bölümde müellif, “Kur'ân'ın oluş (kevn) ve oluşturma (tekvin) süreci”ni; yani vahyin iniş süreciyle Kur'ân'ın Müslümanları şekillendirme sürecini işlemiştir. Bu bölümde Kur'ân hakkında bilgiler veren müellif, yedi harf, kıraatler ve mucize konularına yer vermiş ve Kur'ân'ın Ehl-i Kitap'la ilişkileri hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Daha sonra Kur'ân'ın Mushaf haline getiriliş süreci hakkında bilgiler vermiş ve Mushaf tertibi ile sûrelerin nüzûl sırası hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Üçüncü ve son bölüm ise Kur'ân kıssalarına tahsis edilmiştir. Bu bölümde dikkat çeken en önemli husus, Kur'ân kıssalarını konu ve şahıslara göre tertip

³⁵ Nitekim İslâm dünyasının yakından tanıdığı bir diğer felsefeci âlim Hasan Hanefî'nin de âhir ömründe Kur'ân'a, Kur'ân İlimlerine ve tefsire dair çalışmalara yönelmiş olduğunu görmekteyiz. “*Mine'n-Nakli ile'l-Akl*” üst başlığıyla yayınlamaya başladığı ve toplam beş çalışmadan oluşacak kitap serisinin ilk halkasını *Ulûmu'l-Kur'ân-mine'l-Mahmûl ile'l-Hamil*- (Beyrut 2009) ismiyle Kur'ân ilimlerine ayırırken, yine aynı serinin dördüncü kitabının da Tefsir ilimlerine (Ulûmu't-Tefsîr -mine't-Tûlî ile'l-Mevzûî-) ait olacağını söylemektedir.

³⁶ Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 2006, s. 15-16.

ederek değil de, sûrelerin nüzûl sırasını (dolayısıyla her kıssanın iniş sürecini) dikkate alarak işlemiş olmasıdır.³⁷

Gerçi müellifin Kur'ân'ın konularını anlatan ve ilk kitabının devamı (*mütemmimi*) olacağını söylediği ikinci bir eseri yoktur. Niçin böyle bir eser yazmadığını da *Fehmü'l-Kur'ân* isimli tefsirinin ilk cildinin girişinde yine kendisi anlatmaktadır. Buna göre Kur'ân'ın konularını inceleyecek olan ikinci kitabı için birçok tefsiri ve Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserleri okuyup incelediğini ifade eden müellif, söz verdiği çalışmasının Kur'ân'ın sadece belirli konularını içermesinin ötesinde, bir bütün olarak Kur'ân'ı anlama çalışmasına dönüşmedikçe maksadın hâsıl olmayacağı sonucuna ulaşmıştır. Bunun için de yapılması gereken tek şey, çalışmasının tefsire dönüşmesidir.³⁸ Bu düşüncesini pekiştiren şey ise, Şâtıbî'nin el-Muvâfakât adlı eserinin şer'î deliller bölümünde işlediği "Kitap" ile ilgili bölümdeki şu çarpıcı ifadeleridir: "*Medenî sûrelerin tam olarak anlaşılabilmesi için Mekki sûrelerin üzerine bina edilmesi gerekir. Aynı şekilde Mekki sûreler kendi aralarında Medenî sûreler de kendi aralarında nüzûl sırasına göre birbirlerinin üzerine bina edilerek anlaşılması gerekir. Aksi halde elde edilen anlam doğru olmaz.*"³⁹

İşte bu sebeple müellif, "Hz. Peygamberin siyeri"yle "davetin seyri" arasındaki bağlantıları aşama aşama kurabilmek için sûrelerin nüzûl sıralarını esas alan bir tefsir yazılması gerektiği kanaatine varır.⁴⁰ Nitekim *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eserinin sonunda, "şimdi itiraf etmem gereken bir şey var; burada henüz akıl erdiremediğim bir sır var: o sır da 'Resûl Muhammed b. Abdullah' ile 'Hikmetli Kur'ân' arasında olan 'sıkı ilişki'dir'"⁴¹ diyen müellif, bu sırrın ancak, Kur'ân'ı Peygamber(in hayatı) ile Peygamber(in hayatını) da Kur'ân ile okuma ve anlamakla bilinebileceğini ifade etmektedir.⁴²

a. Câbirî'nin Tefsirdeki Metodu

³⁷ Bkz. Câbirî, *Medhal*, s. 17 vd. Câbirî'nin bu eserinde dile getirdiği kimi görüş ve düşüncelerinin ciddi eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir. İlgili eleştiriler için bkz. Abdusselâm el-Bukârî ve es-Siddîk Büallâm, *eş-Şübehü'l-İstişrâkiyye fî Kitâbi "Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm" li'Doktor Muhammed Âbid el-Câbirî -Ru'ye Nakdiyye-*, Cezâyir 2009; Halit Kebir Allâl, *Ebâtîl ve Hurâfât Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'n-Nebîyyi Muhammed (s.a.v.)*, Dâru'l-Muhtesab, Cezâir 2008.

³⁸ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/11-12.

³⁹ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî Usûli'd-Dîn*, Kahire ts., III/406.

⁴⁰ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/12-14.

⁴¹ Câbirî, *Medhal*, s. 433.

⁴² Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/18.

Câbirî tefsirine *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm; et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl* ismini koymuştur. Yani “Hikmetli Kur’ân’ı Anlamak; Nüzûl Sırasına Göre Anlaşılır Tefsir” demektir. Tefsir üç ciltten oluşmaktadır. İlk iki cildi 2008’de, üçüncü cildi ise 2009 yılında Beyrut’ta yayınlanmıştır. 2006 yılında yayınlanan *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eserinde böyle bir eser yazacağından bahsetmiş olmasını göz önünde bulunduracak olursak,⁴³ Câbirî’nin tefsirini üç yılda yazdığı sonucunu çıkarabiliriz.

Müellif bu tefsirinde temel olarak şu sorunun cevabını vermeye çalışmaktadır: “Kur’ân’ı nasıl anlamalıyız?” Aslında yazarın, tefsirinin mukaddimesinde de ifade ettiği gibi, Kur’ân’ın nasıl anlaşılması gerektiği hususu, her zaman kendisine önem atfedilmiş ve cevabı aranmış olan bir sorudur. Çünkü Kur’ân’ın her zaman ve mekânda yaşayan insanlara hitap eden evrensel bir söylem olduğuna olan inanç, onu her dönemde değişen şartlara göre yeniden anlayıp yorumlama sorumluluğunu bütün Müslümanlara yüklemektedir.⁴⁴ Dolayısıyla müfessire göre “Kur’ân’ı anlama” ameliyesi, ayetlerin altına ya da kenarına geçmişteki müfessirler tarafından yazılmış sayısız tefsir ve yorumları (te’vîl) inceleyip araştırmaktan ve boş bir sayfadaki Kur’ân âyetlerinin kenarlarına tekrar kaydetmekten ibaret değildir. Aksine öncelikli olarak yapılması gereken şey, metin ile yorumu, yani Kur’ân nassı ile geçmişte o nas üzerine yapılan tefsir ve te’villeri, dikkatle birbirinden ayırmaktır. Ancak metin ile yorumu birbirinden özenle ayırmak, bize kadar ulaşan geçmiş tefsir ve te’vîl birikimlerini çöpe atmak ve görmezden gelmek demek değildir. Bilakis zaman içerisinde oluşmuş o tefsir ve yorumları, yazıldıkları zaman ve mekânla ilişkilendirmektir.⁴⁵

Müellifin sûreleri tefsirde kullandığı metot şudur: Öncelikle “*takdim*” adı altında sûreye giriş yapmaktadır. Bu girişte sûrenin ismi, nüzûl dönemi, şayet varsa sebep-i nüzûl rivayetleri⁴⁶ ve muhtevası hakkında bilgiler vermektedir. Daha sonra “*nassu’s-sûre*” adını verdiği bölümde, sûreyi pasajlara (*necm*) ayırmakta, bu pasajlara uygun başlıklar koymakta ve gerek gördüğü yerlerde parantez arası kısa açıklamalar yapmakla

⁴³ Câbirî, *Medhal*, s. 15.

⁴⁴ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/9.

⁴⁵ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/9-10.

⁴⁶ Müellif “esbab-ı nüzul” kabilinden sayılmayan, ancak surenin iniş tarihini belirlemeye veya anlaşılmasını kolaylaştırmaya yarayacak olan rivayetlere de yer vermiştir. Hadis ve rivayet alanında uzman olmayan okuyucular için bir yararı olmayacağını düşündüğü için, rivayetlerin senetlerini vermemiştir (Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/16).

yetinmektedir. Uzun ve detaylı açıklamalar için dipnota inen müellif, kendince gerekli gördüğü kaynaklardan alıntı ve onlara atıflar yapmaktadır. Özellikle klasik tefsir, siyer ve tarih kitaplarına sık sık müracaat eden müellif burada gerekli bilgileri verdikten sonra kendi değerlendirme ve tercihlerini de dile getirmektedir.⁴⁷ Son olarak “tâlik” (*açıklayıcı not*) adı altında, tefsirini yaptığı sûre hakkında genel değerlendirmeler yapmakta ve kimi konuları burada etraflıca işlemektedir. Burada müellif, hem sûrede anlatılan temel konuları özetlemekte hem de kendi görüşlerini belirtmektedir.⁴⁸ Bunlara ek olarak, kimi sûrelerin tefsirini bitirdikten sonra “istitrad” (*arasöz*) başlığı altında, bazı Tefsir ve Ulûmu’l-Kur’ân meselelerine yer vermektedir. Müstakil birer makale düzeyinde olan bu ara başlıklarda müellif, tefsir ya da Ulûmu’l-Kur’ân’a dair kimi konuları, Kur’ân bütünlüğü içerisinde ele alıp değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁴⁹

Câbirî, tefsirinde kaynak verirken genelde Taberî (ö. 310), Zemahşerî (ö. 538), Râzî (ö. 606) vb. müellif isimlerini vermekle yetinmiş, eserin ismini, cilt ve sayfa numarasını ve baskı bilgilerini vermeye gerek görmemiştir. Çünkü bu tefsir kaynakları herkes tarafından bilinmektedir ve ilgili ayete bakılmak suretiyle yapılan alıntılar kontrol edilebilir. Hatta tefsirlerin çoğunda yer bulan meşhur rivayetlerden söz ederken de tek tek isim vermek yerine “müfessirler derler ki” gibi genel ifadeler kullanmıştır. Bu tür durumlarda kaynak olarak Taberî’ye bakmak yeterlidir, çünkü hepsinin olmasa da çoğu tefsircinin kaynağı Taberî’dir.⁵⁰

Diğer taraftan Câbirî’nin felsefi düşünceye sahip bir ilim adamı olduğu izahtan varestedir. Bu sebeple tefsirini yazarken başvurduğu kaynaklara baktığımızda, felsefi içerikli eserlerin, gerek rivâyet gerekse dirayet içerikli tefsirlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Meselâ tefsirinin birinci

⁴⁷ Dipnot kısmında müellif sık sık Kitab-ı Mukaddes’e atıflar yapmakta, kimi zaman da uzun iktibaslarla bulunmaktadır. Kimi atıflar için bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, III/42-48; 55-56, 78-79, 210, 215-216,

⁴⁸ Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, I/17.

⁴⁹ Bu konular ve ilgili oldukları sûreler şunlardır: 1. Sihir ve büyü (*Felak*), 2. Vesvese/Kuruntu (*Nâs*), 3. Ashâb-ı Uhdud Kıssası (*Burûc*), 4. Allah, Rab ve Rahmân (*Kureys*), 5. Ru’yetullah Meselesi (*Kiyâme*), 6. Hurûfu Mukattaa (*Kâf*), 7. Cennet ve Cehennem (*Kamer*), 8. Cin ve Şeytan (*Cin*), 9. Rahman’ın Kulları (*Furkân*), 10. Tevhid, Putlar ve Tasvir (Birinci cildin sonu genel değerlendirme), 11. Ru’yet, Kelâmullah ve Halku’l-Kur’ân (*Şûra*), 12. Ruhların dirilmesi ve kabir azabı (*Nâziât*), 13. Haşırın imkânı ve Kabir Azabı (*İnfitâr*), 14. Ebedilik, hayvanların haşri ve tenasüh/Reenkarnasyon (*İnşikâk*), 15. Ruh (*İsrâ*), 16. Ru’yet (*Mutaffifîn*), 17. Medine’ye Hicret (*Hac*), 18. Kur’ân’da Nesh Meselesi (*Bakara*), 19. Muhkem ve Mütешâbih (*Âl-i İmrân*), 20. Hz. Peygamber’in Hanımları (*Ahzâb*), 21. Mut’a Nikâhı (*Nisâ*), 22. İfk Hadisesi (*Nûr*), 23. Münâfiklardan Haberler (*Münâfikûn*), 24. Esbâb-ı Nüzûl; İçkinin Yasaklanması Örneği (*Mâide*).

⁵⁰ Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, I/16.

cildinde istifade ettiği tefsir kaynakları toplam altı iken (Taberî, Râzî, Zemahşerî, Kurtubî (ö. 671), Mukatil b. Süleyman'ın (ö. 150) tefsirleriyle Suyûtî'nin (ö. 911) ed-Dürrü'l-Mensur isimli tefsiri), felsefi alana ait sadece İbn Rüşd'ün dört felsefî eserine, İbn Sînâ'nın iki eserine ve Fârâbî'nin bir eserine atıfta bulunmaktadır. Hatta bir bütün olarak baktığımızda Câbirî'nin tefsirinde, tefsir kaynaklarından daha çok felsefe ve tarih/siyer kitaplarının bulunduğunu görürüz. Ayrıca kendisinin daha önce kaleme aldığı eleştirel düşünceye dair felsefî eserlerine atıfların yoğunluğu da gerçekten dikkat çekicidir.

Câbirî, hem tefsirinin muhtelif yerlerinde hem de diğer bazı eserlerinde Kur'ân okumalarının, birbiriyle sıkı ilişkisi olan şu iki unsuru içinde barındırması gerektiğinin altını ısrarla çizmektedir: Kur'ân'ı hem kendine hem de aynı zamanda bize çağdaş kılarak okumak gerekir. Kur'ân'ı kendine çağdaş kılarak okumak gerekir, çünkü onu doğru anlamak için nâzil olduğu zaman ve mekân dilimine mutlaka gidilmesi ve ilk muhataplarının onu nasıl anladıklarının tespitinin mutlaka yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla bunu sağlayacak her türden rivâyet ve bilgi birikimine ihtiyaç vardır. Ancak Kur'ân'ı anlama faaliyeti burada bırakılmamalı, aynı zamanda evrensel niteliği olan ve şu anda bize de hitap eden bu Kur'ân'ı kendimize de çağdaş kılmak gerekir. Bu da ancak Kur'ân'dan anladıklarımızı, itikat, amel ve ahlak bağlamında hayatımıza tatbik etmekle mümkün olur. Neticede, Kur'ân'ı kendisine çağdaş kılmada okunan metni okuyucusundan -bir ölçüde de olsa- ayırmak (*fasl*) ve genel anlama ulaşmak söz konusu iken, Kur'ân'ı bize çağdaş kılmak ise okunan metni bize bağlamak (*vasl*) demektir. Nitekim Câbirî'nin önerdiği bu yöntemi kendi tefsirinde tatbik ettiği görülmektedir.⁵¹

Müfessirin tefsirinde kullandığı metot bağlamında üzerinde durulması gereken bir başka husus, tefsirini yazarken sûrelerin nüzûl tertibini esas almış olmasıdır. Çünkü ona göre âyet ve sûreleri okuyup hakkıyla anlayabilmenin olmazsa olmaz şartlarından birisi de zaman ve mekân bağlamını göz önünde bulundurmadır. Tefsir yazımındaki bu tercih aslında müfessire, Kur'ân ile Hz. Peygamber'in yaşadığı hayatı, aşama aşama birlikte değerlendirme imkânını sağlamıştır. Nitekim tefsir yazımındaki bu tercihinin nedenleri bağlamında o şunları söylemektedir: “Bu çalışmada uzun uzadıya anlattığımız şeylerin özünü birkaç kelimedede özetlemek

⁵¹ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/10; III/36-37. Ayrıca bkz. Câbirî, *Medhal*, s.27-28; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, (Çev. Said Aykut), İstanbul 2000, s. 25-30.

gerekirse, burada yaptığımız şeyin ‘Kur’ân’ı Siyer ile Siyeri de Kur’ân ile birlikte okuyup yorumlamak’ olduğunu ve bu hususta da başarılı olduğumuzu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz.”⁵² Böylece müfessir ‘sûrelerin nüzûl sıralaması’nı, ‘Kur’ân’ın iniş süreci’ üzerine bir tasavvur inşa etmek üzere kullanmıştır.⁵³

Gerçi daha önceden de ifade edildiği gibi sûrelerin nüzûl tertibini esas alarak yapılan kronolojik tefsir çalışmaları, Câbirî’den önce İzzet Derveze,⁵⁴ Abdulkadir Molla Huveyş Ali Gazi el-Furâtî ed-Deyrezûrî, Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî ve M. Zeki Duman gibi müfessirler tarafından tatbik edildiği için özgün bir tarafının olmadığı söylenebilir. Ancak Câbirî tefsirinde sûreleri nüzûl tertibine göre sıraladıktan sonra çok önemli bir adım daha atmaktadır; sûreleri, hem Hz. Peygamber’in yaşamından ve hem de nâzil oldukları zaman ve mekân bağlamlarından (*siyâk*) hareketle yeni bir tasnife tabi tutmaktadır. Bu tasnif tefsir çalışmalarında öteden beri bilinen Mekkî-Medenî ayırımının ötesinde bir bir duruma işaret etmektedir. Çünkü Câbirî, Mekke dönemini öncelikle iki ana devreye, ardından her iki devreyi de üçer aşamaya (merhale) ayırmaktadır. Müellifin siyer bilgilerine dayanarak yaptığı bu taksimat, sûrenin pasajlara (*necm*) ayrılması ve her bir pasaj için uygun görülen başlıkların konması sürecinde kendisini göstermektedir. Çünkü yirmi küsur yılda peyderpey nâzil olan Kur’ân sûrelerinin birbiriyle bağlantısı çok güçlü mantık ilişkisine dayanmaktadır. Öyle ki herhangi bir sûreyi nüzûl sırasına göre kendisinden önce nâzil olanla kendisinden sonra nâzil olan sûre arasında ilişkilendirip bu sûrelerin yoğunlaştıkları genel konuya dikkatle bakıldığında, bu arada Hz. Peygamber ve sahabesinin yaşadığı olaylar da göz önünde bulundurulduğunda, sûreler arasındaki o muhteşem bağlantıların ve iç tutarlılığın olduğu açıkça gözükmektedir. İşte bu sebeple müellif şu yargıda bulunmaktadır: “Kur’ân’ın nüzûl süreci, davetin hareket süreciyle tam bir uyum içindedir.”⁵⁵

Sûreleri nüzûl sırasına göre tertip eden Câbirî, diğer bütün müfessirler gibi, öncelikle sûreleri Mekkî ve Medenî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Eserinin ilk iki cildini Mekkî sûrelere ayıran müellif, toplam

⁵² Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, I/18.

⁵³ Bu sebeple Câbirî, kendisinden önce nüzûl sırasına göre yazılan ilk tefsir olan İzzet Derveze’nin çalışmasını eleştiri bağlamında şöyle demektedir: “İzzet Derveze tefsirini yazarken ‘nüzûl sıralaması’nı, ‘Kur’ân’ın iniş süreci’ üzerine bir tasavvur inşa etmek üzere kullanmış değildir” (Bkz. Câbirî, *Medhal*, s. 243).

⁵⁴ Câbirî, İzzet Derveze’nin tefsirini gördüğünü ve incelediğini açıkça ifade etmektedir (Bkz. Câbirî, *Medhal*, s. 243).

⁵⁵ Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, I/17.

90 sureden oluşan Mekki sûreleri de altı aşamada (*merhale*) işlemektedir. Mekke döneminin ilk üç aşamasında inen sûreleri birinci ciltte, daha sonraki merhalelerde inen sûreleri de ikinci ciltte tefsir etmektedir. Ancak bu taksimat, sadece kitap sayfalarındaki maddi bir ayırımdan ibaret değildir; bununla birlikte, müellifin “davet Kur’ân’ı” olarak isimlendirdiği Mekke dönemi sûrelerinin nazil olduğu ilk üç aşamadaki sûrelerle (toplam 52 sûre), daha sonra inen sûreler (toplam 38 sûre) arasında İslâm davetinin seyri ve Kur’ân hitabının muhatapları bakımından da bariz farklılıklar bulunmaktadır. Çünkü Mekke döneminin ilk üç aşamasında nazil olan sûrelerin işlediği temel konular, İslâm dininin esaslarını oluşturan, *Tevhid, Nübüvvet ve Âhiretten (Meâd)* ibarettir ve bu merhalelerdeki Kur’ân hitabının yönü Mekke müşriklerine, özellikle de müşriklerin önde gelenlerine yöneliktir.⁵⁶ Ama nüzûl sırası itibarıyla 53. sırada olan Hicr sûresinden itibaren İlâhi vahyin muhatapları çeşitlenmekte ve bir ölçüde de değişmektedir. Çünkü önceki süreçlerde yeni Müslüman olan Mekkelilerin önemli bir kısmının Habeşistan’a hicretini önleyemeyen ve Habeş kralı Necâşi’yi ikna edip onları yurtlarına geri döndüremeyen Mekke’li Müşrikler, İslâm dinini daha doğmadan boğmak için boykot kararı almışlar ve her türlü insani ilişkileri dahi kesmişlerdi. Artık bu aşamada, gizlice bile olsa İslâm davetinin Mekke müşriklerine ulaştırılmasının yolları tıkanmıştı.⁵⁷

İşte tam da bu aşamada gelen âyetler Hz. Peygamber’i (a.s.), hac ve panayırlar vesilesiyle Mekke’ye gelerek güven ortamında ibadet ve ticaret yapan civar kabile temsilcilerine yönlendirmiştir. Nitekim bu dönemde gelen şu âyet, davetin yönünün Mekke müşriklerinden uzaklaşıp Mekke dışından gelenlere çevrildiğinin açık göstergesidir: “*Sana emredileni bütün açıklığıyla ortaya koy ve müşriklerin alaycı tavırlarına asla aldırma! Hiç şüphelen olmasın ki seninle alay edenlere karşı Biz senin yanındayız.*”⁵⁸ Artık İslâm’a davet Mekke’deki akraba ve arkadaş ilişkilerine dayanan bireysel ilişkiler devresinden çıkmış, hac mevsimi ve panayırlarda insan topluluklarının arasında açıkça ilân edilme aşamasına girmiş bulunmaktadır. İşte bu sebeple Mekke dönemi sûrelerinin ilk üç merhalede nâzil olanlarıyla, son üç merhalede nâzil olanları arasında, davetin

⁵⁶ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur’ân*, I/18 ve 23.

⁵⁷ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur’ân*, II/17-18.

⁵⁸ Hicr, 15/94-95. Müellife göre ilgili âyet, gizli davetten açık davete geçme dönemine değil, davetin yönünün hac ve panayırlar için civar yerleşim yerleri ve yarımadanın steplerinden (yani Mekke dışından) gelen kabilelere döndürüldüğünü haber vermektedir (bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur’ân*, II/18, 41 ve 395).

kendilerine yöneltildiği muhatapların çeşitlenmesine bağlı olarak belirgin farklılıklar oluşmuştur.⁵⁹

Mekke döneminde nazil olan sûrelerin muhteva ve muhataplarına yönelik bu genel değerlendirmelerden sonra, müfessirin altı aşamaya ayırdığı Mekke dönemi *davet Kur'ân*'ının her aşamasına daha yakından bakmak gerekmektedir.

3.1. Mekki Dönem; Davet Kitabı

3.1.1. Birinci Aşama; Nübüvvet, Rubûbiyet ve Ulûhiyet

Allah Resûlü'nün peygamber olarak görevlendirildiği bu ilk aşama, Muhammedî davetin “gizlilik” aşamasıdır ve genelde bireysel güvene dayalı olarak beşeri ilişkiler çerçevesinde sürdürülmüştür.⁶⁰ Bu aşamada gelen sûreler, Alak sûresinden Kureyş sûresine kadar toplam 27 tanedir ve şu nüzûl sırasına göre indirilmişlerdir: *Alak* sûresinin ilk beş âyeti ile *Müddessir* sûresinin ilk on âyeti,⁶¹ *Leheb*, *Tekvîr*, *A'lâ*, *Leyl*, *Fecr*, *Duhâ*, *İnşirah*, *Asr*, *Âdiyât*, *Kevser*, *Tekâsür*, *Mâûn*, *Kâfirûn*, *Fil*, *Felak*, *Nas*, *İhlâs*, *Fâtihâ*, *Rahmân*, *Necm*, *Abese*, *Şems*, *Burûc*, *Tîn* ve *Kureyş*.

Nüzul sıralamasında ilk sırada yer alan bu sûrelerin ayırt edici özellikleri âyetlerinin azlığı, kısıklıkları ve kendilerine has üslûlarıdır. Bu sûrelerde hitap esas olarak Hz. Peygamber'in şahsına yöneliktir; ya O'na bir şeyler söyler veya O'ndan bahseder ya da O'nun peygamberliğini yalanlayanlara cevap verir. Ancak genel olarak bakıldığında Mekke döneminin bu ilk aşamasındaki Kur'ânî söylem, Nübüvvet, Rubûbiyet ve Ulûhiyet esasları üzerine kurulmaktadır.⁶²

⁵⁹ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/11-18, 85-86, 395.

⁶⁰ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/23-24.

⁶¹ Müellif Alak ve Müddessir sûrelerini hem birinci aşamada hem de ikinci aşamada inen sûreler arasında saymaktadır. Çünkü bu iki sûrenin nüzûlüne dair gelen rivayetlerde, ilk âyetlerinin vahyin başlangıç devresinde, daha sonraki âyetlerinin ise ilerleyen zaman dilimlerinde nazil olduğuna dair sahih ve güçlü rivayetler bulunmaktadır. Bununla birlikte müellif, bizzat Hz. Peygamber tarafından tevkiî olarak düzenlenen sûre bütünlüğünü (vahdetü's-sûra) bozmamak için bu iki sûreye tefsirinin hem birinci hem de ikinci aşamasında yer verdiğini ifade etmektedir (Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/23-24).

⁶² Bu aşamada gelen sûrelere bakıldığında, İhlâs sûresine kadar –ki bu sûre nüzul bakımından 22. sıradadır– “Allah” lafzının hiç kullanılmamış olmasıdır. Yani ilk sûrelerde vurgu sadece Rububiyet ve Nübüvvedir. İhlâs sûresinden başlamak üzere diğer sûrelerde Ulûhiyyete de vurgu yapılmıştır (Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/23).

3.1.2. İkinci Aşama; Yeniden Diriliş, Hesapların Görülmesi ve Kıyâmet Sahneleri

Câbirî'ye göre birinci aşamada sûreler tevhid yoğunluklu iken bu aşamada nazil olan sûrelerin temel konusu “âhiret”tir. Yani âyetler öldükten sonra yeniden dirilmeye, hesapların görülmesine ve kıyâmet sahnelerine yoğunlaşmaktadır. Hatta bu aşamada kimi üslûp değişiklikleri de görülmektedir. Nitekim ilk aşamada inen sûrelerin genel üslûbu Hz. Peygamber'i teselli etme, azmini güçlendirme ve Kureyşlilerle iyi ilişkiler kurma yönündeyken, bu ikinci aşamada davetin muhatapları olan Mekkelilere birtakım sorumluluklar yüklenmekte, doğrudan tehdit ve uyarı üslûbuna geçilmektedir.⁶³

Bu aşamada nazil olan sûrelerin toplam sayısı 10'dur. Bunlar, *Kâria*, *Zilzâl*, *Kıyâme*, *Hümeze*, *Mürselât*, *Kâf*, *Beled*, *Kalem*, *Târık* ve *Kamer* sûreleridir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi müellif, *Alak* ve *Müddessir* sûrelerinin son âyetlerinin bu zaman diliminde nazil olduğunu söyleyerek, bu iki sûreyi de tekrar işlemektedir.⁶⁴

3.1.3. Üçüncü Aşama; Şirki Yok Etme ve Putlara Tapınmanın Saçmalığını Ortaya Koyma

Bundan önceki iki aşamada, İslâm davetinin toplumun gündemine yerleşmediğini ve Mekke'deki varlığının da nispeten etkisiz olduğunu dile getiren Câbirî, üçüncü aşamada ise, İslâm davetinin hızla toplumun gündemine girdiğini ve kendi varlığından söz ettirmeye başladığını ifade etmektedir.⁶⁵ Bu dönemde inen 15 sûre sırasıyla şunlardır: *Sâd*, *A'râf*, *Cin*, *Yâsîn*, *Furkân*, *Fâtır*, *Meryem*, *Tâhâ*, *Vâkıâ*, *Şuarâ*, *Neml*, *Kasas*, *Yûnus*, *Hûd* ve *Yûsuf*.

Bu aşamada inen âyetler, yine tevhide vurgu yapmakta, ancak şirki de kıyasıya eleştirmektedir. Bu sûrelerin en ayırt edici özelliği, İslâm davetinin Kureyş müşrikleriyle, onların taptıkları putlar hususunda amansız bir mücadeleye girdiğinin göstergesidir. Çünkü bu dönem, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'e ve yeni Müslüman olanlara karşı şiddet ve işkenceleri

⁶³ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/141.

⁶⁴ Müellif, nüzûl sürecini esas alarak *Alak* ve *Müddessir* sûrelerini iki ayrı aşamada değerlendirip tefsir etmesine karşılık, diğer hiçbir sûrede böyle bir ayırıma ve parçalamaya gitmemiştir. Ne kadar uzun olursa olsun ve ne kadar uzun bir zaman diliminde indirilirse indirilsin sûreleri bir bütün olarak ele almış ve böylece tefsirlerini yapmıştır.

⁶⁵ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 1/378.

artırdıkları ve taptıkları putları da tavizsiz bir şekilde savundukları bir zaman dilimini içermektedir.⁶⁶

Müfessire göre Mekke döneminde nâzil olan sûreler bir bütün olarak düşünüldüğünde, birbiriyle bağlantılı ve fakat her birinin kendine haz özelliklerinin olduğu iki ana bölüme ayrılması mümkündür. Buraya kadar anlattığımız birinci bölüm, nüzûl sürecinde ilk üç aşamayı oluşturan ve *tevhid*, *nübüvvet* ve *âhiret (meâd)* eksenli konuları işleyen sûreler bütünüdür. Bunlar da *Alak* sûresiyle başlayıp *Yûsuf* sûresiyle son bulmaktadır. Gizli ya da açık davet aşamalarının tamamının uygulandığı bu süreçte Mekke müşriklerine tevhidin bu üç ilkesi farklı üslup ve içeriklerle anlatılmıştır. Ancak davet imkânlarının iyice sınırlandığı Mekke toplumunda, *Hicr* sûresiyle birlikte davetinin Mekke sınırlarının dışına çıkması ve sıkışıp kaldığı yerden kurtulması için Hz. Peygamber'e yeni ufuklar ve hedefler gösterilmiştir. Bireysel ilişkiler ve arkadaş-akraba bağlantıları yoluyla gerçekleşen davet, Hac mevsimi ve panayırklar vesilesiyle çevredeki bütün insanların gündemine sokulmuştur. Dolayısıyla Mekkî dönemin bu ikinci devresinde inen ilk sûredeki şu âyet çok dikkat çekicidir: "*Sana emredileni bütün açıklığıyla ortaya koy ve müşriklerin alaycı tavırlarına hiç aldırma! Hiç şüphen olmasın ki seninle alay edenlere karşı Biz senin yanındayız.*"⁶⁷ Müfessire göre bu âyet, daha önce de ifade edildiği üzere, gizli davetten açık davet sürecine geçişi değil, bireysel ve Mekke halkıyla sınırlı daveti, toplumsal ölçeğe taşıma ve yarımadanın dört bir tarafına ulaştırma hedefini göstermektedir.⁶⁸

Buna göre Mekkî Kur'ân'ın birinci bölümünün son sûresi olan *Yûsûf* sûresinde anlatılan Hz. Yûsuf kıssası, Muhâmedî davetin zorluk döneminden kolaylık dönemine geçişini haber vermektedir; tıpkı Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılması ve ardından birkaç dirheme satılması sonrasında Mısır Azizi'nin güvenini kazanıp sâdık ve emin bir Yûsuf olması gibi... Nitekim sûrenin sonunda yer alan şu âyetler, zorluk döneminin bitmekte olduğunu, kolaylık günlerinin ise çok yakın olduğunu Hz. Peygamber'e müjdelemektedir:⁶⁹ "*(Ey Peygamber!) Senden önce gönderdiğimiz ve kendilerine vahyettiğimiz peygamberler de (melek değil) tıpkı senin gibi bir şehirde yaşayan birer insandı. (...) Evet, geçmişte de*

⁶⁶ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, I/209.

⁶⁷ Hicr, 15/94-95.

⁶⁸ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/394-395.

⁶⁹ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/396-397.

peygamberler ümmetlerinden ümitlerini kesmişler, hatta insanlar tarafından yalancı olarak görüldüklerine kesin kanaat getirmişlerdir. İşte Bizim yardımımız tam da böyle bir zamanda o peygamberlerin imdadına yetişmiş ve böylece dilediğimiz kimseler kurtulmuş, fakat günaha batmış topluluklara yönelik cezamızın geri çevrilmesi mümkün olmamıştır.”⁷⁰

Mekkî Kur'ân'ın iki bölümü arasındaki bir diğer fark ise, işlenen konular aynı olmakla birlikte muhataplar ve çevresel şartların değişmesiyle, kimi yeniliklerin de olmasıdır. Ancak bu yenilik ne içerikte ne de hitap şeklindedir; sadece kullanılan enstrümanlardadır. Meselâ Hicr sûresiyle birlikte başlayan davetin dördüncü aşamasında muhataplar Yarımada'nın derinliklerinde yaşayan bedeviler olduğu için, bu dönemde nâzil olan *En'âm*, *Lokman*, *Sâffât* ve *Sebe'* sûrelerinde çöl hayatından örnekler bulunmakta ve deliller bu çevrenin aşına olduğu temel yapılar üzerine bina edilmektedir. Müşriklerin boykot döneminde inen sûrelerin en belirgin özelliği ise, öğüt ve hatırlatma, Hz. Peygamber'in kalbini sağlamlaştırma, teselli etme ve sonunda kesinlikle Allah'ın yardımının geleceğinin üzerine basa basa sabır ve sebat etmeye teşvikten ibarettir.⁷¹ Mekkî dönemin altıncı ve son aşamasını oluşturan süreçte Hz. Peygamber, kendisini, iman edenleri ve İslâm davetini koruyup müdafaa edecek Mekke dışında yer ve kabileler arayışına başlamıştır. İşte bu süreçte inen sûreler bir taraftan her ne pahasına olursa olsun, Hz. Peygamber'in, Mekke müşriklerinin inançlarının bâtıl, düşüncelerinin de tutarsız olduğunu ilan etmesini isterken, diğer taraftan da Mekke dışında oluşan yeni ve fakat küçük Müslüman grupların nasıl bir yaşantı içerisinde olmaları gerektiği üzerinde durulmuştur.⁷²

3.1.4. Dördüncü Aşama; İslâm'a Davette Yeni Aşama; Civar Kabilelerle İlişkiler

Bilindiği üzere bi'setin altıncı yılına yaklaşıldığında Mekke müşriklerinin işkenceleri daha da artmıştı. Özellikle dine yeni giren zayıf Müslümanlara işkence edilip baskı uygulanıyordu. Kabilesi güçlü olan Müslümanlara, dışarıdan bir baskı ve işkence olmasa da, yeni girdikleri dinden dönmeleri için bizzat kendi kabilelerinden baskı geliyordu. Bu aşamada Hz. Peygamber, Müslümanların Habeşistan'a hicret etmelerini tavsiye etti. İlk Habeşistan hicretine katılan 11 erkek ve 4 kadından oluşan

⁷⁰ Yûsuf, 12/109-110.

⁷¹ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/397-398.

⁷² Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/399.

topluluk, gizlice Mekke'den çıkıp, *Şuaybe* limanından bir gemiye binerek Habeş kralı Necâşi'nin memleketine gittiler. Hz. Peygamber ise amcası Ebu Tâlib'in himayesinde olduğu için ona bir şey yapamıyorlardı.⁷³

O yılın hac mevsimi geldiğinde Allah Resûlü (a.s.) davetini çevreden gelen kabilelere ulaştırmak için harekete geçti. Bu mevsimde kurulan *Ukaz*, *Mecenne* ve *Zülmecâz* panayırlarında her çadıra uğruyor ve kendisinin peygamber olduğunu bildirip İslâm hakkında bilgi veriyordu.⁷⁴ Ancak Velid b. Muğire öncülüğünde toplanan Mekke müşrikleri de boş durmayıp şu kararı almışlardı: Muhammed (a.s.) kimlere gidip yeni dini hakkında bilgi verirse, hemen peşinden bir ekip giderek O'nun bir sihirbaz olduğunu; baba ile oğlunu, anne ile kızını, kişi ile kardeşini, koca ile karısını birbirinden ayırdığını söyleyeceklerdi. Nitekim dediklerini de yaptılar. Ama bütün bu anti-propagandaya rağmen o yıl çevre kabileler arasında, Hz. Peygamber'in daveti ve yeni getirdiği din olan İslâm hakkında bilgiler yayılmaya başlamıştı. Yani İslâm ve onun Peygamberi hakkındaki bilgiler, Hicaz yarımadasının dört bir tarafından gelen hacılar vasıtasıyla beldelerine ulaştırılmış ve konuşmalarının ana gündemini oluşturmuştu.⁷⁵ İşte böyle bir aşamada, Mekkeli müşriklerin yapıp ettiklerine aldırmaksızın davetini civar kabilelere ulaştırmasını emreden Hicr sûresinin âyetleri geldi; "*Sana emredileni bütün açıklığıyla ortaya koy ve müşriklerin alaycı tavırlarına hiç aldırma! Hiç şüphen olmasın ki seninle alay edenlere karşı Biz senin yanındayız.*"⁷⁶ Böylece o (a.s.) da yarımada'nın içlerinden gelen kabilelere tebliğini ulaştırmaya başladı. Çünkü evrensel niteliği olan davetin kendisini evrene açması ve Mekke'nin dışına taşması gerekirdi.⁷⁷ İşte bu sebeple Hz. Peygamber de davetini hac mevsimlerinde civar kabile mensuplarına ulaştırmaya çalıştı ve bu davet süreci Medine'ye hicrete kadar da devam etti.⁷⁸ Bu aşamada şu sûreler nâzil oldu: *Hicr*, *En'âm*, *Sâffât*, *Lokman* ve *Sebe'*.

⁷³ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'an*, II/27-28.

⁷⁴ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'an*, II/18 ve 29-30.

⁷⁵ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'an*, II/29-30.

⁷⁶ Hicr, 15/94-95.

⁷⁷ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'an*, II/41.

⁷⁸ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'an*, II/85-86. Câbiri, Hicr sûresinden başlamak üzere Mekke'de nâzil olan sûrelerin muhtevasıyla, Hz. Peygamber'in Hac mevsiminde Yarımada'nın çeşitli bölgelerinden gelen kabilelere Ukaz ve Mecenne ve Zülmecaz gibi panayırarda davetini anlatması arasında kurduğu ilişkinin kendi ictihadı olduğunu ve kendinden önceki müfessirlerde bu ilişkiyi gör(e)mediğini ifade etmektedir (bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'an*, II/86).

3.1.5. Beşinci Aşama; Muhasara Dönemi ve Müslümanların Habeşistan'a Hicreti

Dördüncü aşamada işaret edildiği üzere Hz. Peygamber'in davetini Mekke dışına ulaştırma çaba ve gayreti, müşrikleri endişelendirmişti. Çünkü bu durum onların hiç de hesap edemedikleri bir şeydi; her ne kadar bu davetten olumlu neticeler henüz alınamamış olsa da İslâm daveti, Mekke dışında yeni ufuklara açılıyordu. Bunun için yeni tedbirler alınmalıydı. Hemen Ebu Talib'e gidip, kendilerince durumun vahim olduğunu, eğer hâlâ Muhammed'i savunmaya devam ederse Kureyş'in ikiye bölünüp savaşmak zorunda kalacağını bildirdiler. Ebû Talib, daha öncesine göre durumun daha da vahim olduğunu ve yeğeni Hz. Muhammed'in (a.s.) ciddi tehlike altında bulunduğunu anladı. Hz. Peygamber'in kabilesi olan Haşimoğulları ile Muttalipoğullarının liderlerini çağırarak istişarelerde bulundu. Çıkan ortak karar, Hz. Peygamber'i her şart altında korumak oldu. Yalnız birisi hariç! O da Ebû Leheb'di. Yeğenini korumayı reddederek, bu iki kabilenin ikamet ettikleri bölgeden ayrılıp Kureyşlilerin içine taşındı. Böylece Ebû Kubeys tepesinin eteklerinde bulunan Ebû Talib'in obasında yaklaşık üç yıl devam eden muhasara/boykot başlamış oldu. Boykotun şartlarına göre Kureyş'den hiçbir kimse, Hâşimoğulları ve Muttalipoğulları kabilesinden kız alıp vermeyecek, onlarla hiçbir ticari ve sosyal ilişkiye girmeyecekti.⁷⁹

Diğer Müslümanlara gelince, Hz. Peygamber onlara da yine Habeşistan'a hicret etmelerini önerdi. Bu ikinci Habeşistan hicretine 83 erkek ve 18 kadından oluşan toplum 101 kişi katıldı.⁸⁰ İşte Mekke döneminde nazil olan ayetlerin beşinci aşamasını oluşturan sûreler, ikinci Habeşistan hicretinin hemen öncesinde nazil olan *Zümer* sûresiyle başlamakta ve *Ğâfir*, *Fussilet*, *Şûrâ*, *Zuhruf*, *Duhân* ve *Câsiye* sûresiyle devam edip *Ahkâf* sûresiyle son bulmaktadır.

3.1.6. Altıncı Aşama; Kuşatma Sonrası Dönem: Civar Kabilelerle İlişkiler ve Medine'ye Hicret İçin Hazırlıklar

Yaklaşık üç yıl süren muhasara ve boykotun şartlarını “kabile mantığı” dikte etmişti. Ama kabilecilik denen şey sadece “mantık”tan ibaret değildi ve onun bir de “vicdanı” vardı. İşte bu “kabile vicdanı” denen şey, kabile mantığının koyduğu bu acımasız şartları, süreç içerisinde işlevsiz hale

⁷⁹ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/89-90.

⁸⁰ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/90.

getirdi ve neticede, Kâbe'nin duvarına asılan bu boykot kararlarını taşıyan sahifenin yırtılıp atılmasına kadar giden yolu açtı.⁸¹

Boykotun kalkmasından kısa bir süre sonra Ebû Talib, ölümüne sebep olan hastalığa yakalandı ve vefat etti. Ebû Talib'in vefatından yaklaşık bir ay sonra da Allah Resûlü'nün (a.s.) eşi Hz. Hatice (r. anhâ) vefat etti. İki üzücü olay birleşmiş, Hz. Peygamber'i çok etkilemişti; çoğu zaman evine kapanıyor, mecbur kalmadıkça dışarı çıkmıyordu. Bu vefatların akabinde, belki bir çıkış yolu olur ümidiyle Tai'fe gitti. Şehrin ileri gelenleriyle görüşüp kendisini ve davetini anlattı. Ancak Tâifliler çok kötü karşılık verdiler. Dönüşte ise Hz. Peygamber, ancak Mut'ım b. Adiy'in himayesinde Mekke'ye girebildi.⁸²

Hz. Peygamber, daha önceden başladığı şekliyle Hac mevsiminde Mekke'ye gelen civar kabile temsilcileriyle görüşüyor ve davetini anlatmaya devam ediyordu. Hac mevsimi ve panayırlar dolayısıyla buraya gelen kabile temsilcileriyle görüşmesi esnasında yanında çoğu kez Hz. Ebû Bekir bulunuyordu. Hz. Peygamber'in tebliğdeki bu stratejisi nihayet meyve vermeye başlamıştı: Yesrib'ten (Medine) gelen Hazreç'li bir grup O'nun davetini kabul edip Müslüman olarak memleketlerine dönüyorlardı. Bir sonraki yıl aynı dönemde tam on iki kişi olarak gelip Hz. Peygamber'e "Akabe" tepesinde bey'at ettiler. Evs ve Hazreç kabileleri aralarındaki husumet sebebiyle içlerinden birisinin namazda imam olmasını diğer kabile üyeleri hoş karşılamayacağı için Hz. Peygamber de onlara Kur'ân öğretmesi ve namaz kıldırması amacıyla Mus'ab b. Umeyr'i gönderdi. Çalışmalar meyvesini vermiş ve bir yıl sonraki hac mevsiminde 73 erkek ve iki kadın Müslüman olarak Mekke'ye gelmişlerdi. Orada ikinci Akabe bey'atı gerçekleşti ve yaklaşık üç ay sonra da Allah Resûlü'nün Mekke'den ayrılıp Medine'ye olan hicreti başlamış oldu. Tabi bu arada Hz. Peygamber'i ellerinden kaçırmakta olduklarının farkına varan müşrikler, son bir hamleyle O'nu öldürmek istedilerse de başarılı olamadılar.⁸³ Mekke döneminin bu son aşamasında sırasıyla şu sûreler nâzil oldu: *Nûh, Zâriyât, Ğâşiye, İnsân, Kehf, Nahl, İbrahim, Enbiyâ, Mü'minûn, Secde, Târ, Mülk, Hâkka, Meâric, Nebe', Nâziât, İnfîtâr, İnşikâk, Müzzemmil, Ra'd, İsrâ, Rûm, Ankebût, Muttaffifin* ve *Hac*.

⁸¹ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/183

⁸² Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/184-185.

⁸³ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/186-188 ve 388-390.

Müfessir Câbirî, “Davet Kur’ân’ı” olarak isimlendirdiği ve toplan 90 sûreden oluşan Mekkî sûrelerin tefsirini bitirdikten sonra, hem tefsirinde uyguladığı yöntem düzeyindeki yeniliklerden bahsetmekte hem de bu döneme ait “Davet Kur’ân-ı”ndaki *ahlâki söylem* ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Yöntem düzeyindeki yenilikleri iki başlık altında toplamıştır. Bunlardan ilki, “Kur’ân’ın nüzûl süreci”yle “Muhammedî davetin hareket süreci” arasındaki bağlantıların göz önünde bulundurulmasıdır. Bir başka ifadeyle, Hz. Peygamber’in peygamberlik sürecini adım adım anlatan siyer ilminin verileriyle sûrelerdeki konu ve bağlam birliği göz önünde bulundurulmuştur. Hatta müfessire göre Mekkî sûreler içerisinde kabul edilen ve Medine döneminde nâzil olduğuna dair kimi sebab-i nüzûl rivayetlerinin bulunduğu âyetler, ilgili sûre içerisindeki bağlamından ve sûrelerdeki iç bütünlük bakımından incelendiğinde, bunlar da Mekkî Kur’ân’a aittirler. Yöntem düzeyindeki ikinci yenilik ise, her sûrenin tam ve müstakil bir söylem birliği içerisinde olduğundan hareketle, hem nazım ve sûre içi tertip hem de bağlam (*context*) birliği bakımından “sûre bütünlüğü”nün (*vahdetü’s-sûre*) göz önünde bulundurulmuş olmasıdır.⁸⁴

Sûrelerin nüzûl sırasını gösteren kimi rivâyetlerin ya İbn Abbas’a ya da onun çevresindeki kimi sahabe ve tâbiîn’e dayandığını ifade eden müellif, bu rivâyetlerin de tam olarak tetkik edilmemiş olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla kendisinin itimat edip kullandığı sûrelere dair nüzûl sıralaması ise, “iç tutarlılık” (*mantiku’d-dâhilî*) adını verdiği ve sûreleri birbirine bağlayan bağları keşfettikten sonra, ilgili rivâyetlerde kimi düzeltmeler yaptığını söylemektedir. Sûreleri birbirine bağlayan bu iç tutarlılık ise, müellife göre ancak sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibinde açığa çıkmaktadır.⁸⁵

Davet Kur’ân’ındaki ahlaki söyleme gelince, bu da muhataplar açısından ikiye ayrılmaktadır: “Hz. Peygamber ve ashabına yöneltilen ahlâkî söylem” ve “müşriklere yöneltilen ahlâkî söylem”. Bu ahlaki söylemlerden ilkinde, Allah Resûlü (a.s.) ve O’na gönülden iman eden Mü’minler sabırlı olmaya, müşriklerin her türlü eza ve cefasına göğüs germeye davet ve teşvik edilmektedirler. Meselâ “*Rabbinin yolunda karşılaşacağın zorluklara göğüs*

⁸⁴ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/391-393; III/36. Müellife göre sûrelerdeki iç bütünlük sadece Mekkî sûrelere has bir durum değil; bununla birlikte âyetlerinin fazlalığına ve farklı konulardan bahsediyor olmalarına rağmen aynı durum Medenî sûreler için de geçerlidir (Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/39 ve 86).

⁸⁵ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, II/393

ger”⁸⁶ ve “(kâfirlerin alaycı söz ve davranışlarını) sabırla karşıla. Hiç şüphelen olmasın ki gelecek, şirkten ve Allah’a itaatsizlikten sakınanların hakkıdır”⁸⁷ vb. âyetler, Hz. Peygamber’in insanları İslâm’a davet sürecinde karşılaşacağı her türlü eza ve cefaya sabretmesini öğütlemektedir. Ancak bu sabır tavsiyesi sadece Hz. Peygamber’e yapılmamış, onlarca âyetle O’nun sahabesine de yapılmıştır: “*Asra yemin olsun ki insanoğlu büsbütün zarar ve ziyandadır; ancak iman edip Salih amel işleyenler ve birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler hariç...*”⁸⁸ “İşte onlar (Mü’minler), Allah yolunda gösterdikleri sabır ve sebatan dolayı cennet köşkleriyle mükâfatlandırılacak ve orada esenlik-mutluluk dilekleriyle karşılanacaklar.”⁸⁹

Mü’minlere yöneltilen ahlaki söylemlerin ikincisi ise toplum içinde var olan bütün yetim, fakir ve yoksullara yardımcı olmayı teşvik eden âyetlerdir. Meselâ *Leyl* sûresinde şöyle denmektedir: “*Gerçek şu ki çabanız farklı farklıdır; kim malından-mülkünden (ihtiyaç sahibine) verir, (cimrilikten) kaçınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) yürekten tasdik ederse, biz de ona Cennete giden yolu kolaylaştırırız. Ama kim de cimri davranır, Allah’a ihtiyacının olmadığını düşünür ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) yalanlarsa, biz de ona Cehenneme giden yolu kolaylaştırırız. O kimse cehenneme yuvarlandığında malının-mülkünün kendisine hiçbir faydası olmaz.*”⁹⁰

Davet Kur’ân’ında müşriklere yöneltilen ahlaki söylemlerin içeriğine gelince, evet öncelikle Kur’ân onları Allah’a imana davet ediyordu. Ancak aynı zamanda onları, ahlak dışı tavır ve davranışları terk etmeye ve ahlaklı olmaya davet ediyordu. Bunun için de Allah Teâlâ, öncelikle onların doğru bildikleri ve fakat kuruntudan öteye geçmeyen ve hakikat karşısında hiçbir varlığı olmayan putlardan uzaklaşmalarını isteyen, ⁹¹ bireysel sorumluluktan, iyi ya da kötü yapılan bütün amellerin karşılığının mutlaka verileceğini söyleyen,⁹² köle azat etmek, yoksulu doyurmak ve yetime

⁸⁶ Bkz. Müddessir, 74/7.

⁸⁷ Bkz. Hûd, 11/49. Mekki sûrelerde Hz. Peygambere sabrı tavsiye eden diğer bazı âyetler için bkz. Kaf, /39; Sâd, /17; Tâhâ, /130; Yûnus, /109; Hûd, 11/115; Yûsuf, /90; En’âm, /34; Lokman, /17; Mü’min, /77; Ahkâf, /35; İnsan, /24; Kehf, /28; Tûr, /48; Meâric, /5-7; Müzzemmil, /10; Rûm, /60.

⁸⁸ Asr, 103/1-3.

⁸⁹ Furkân, 25/75. Mekke döneminde Müslümanları sabretmeye davet eden kimi âyetler için bkz. Beled, /17; Hûd, /11; Fussilet /35; Şûrâ, /43; A’râf, /125-126; 128 ve 137.

⁹⁰ Leyl, 92/4-11. Ayrıca şu âyetlere de bakılabilir: Fecr, 89/15-20; Duhâ, 93/9-11; Mâûn, 107/1-7.

⁹¹ Bkz. Necm, 53/23. Ayrıca Necm, 53/27-28. âyetlere de bakılabilir.

⁹² Bkz. Necm, 53/32 ve 38-41.

ikramda bulunmak gibi ahlâki erdem ve güzellikleri hatırlan hitaplarını yöneltiyordu.⁹³

3.2. Medenî Dönem: Devlet Kitabı

Fehmü'l-Kur'ânî'l-Hakîm'in üçüncü cildi, müellifin “Devlet Kitabı” olarak isimlendirdiği Medine döneminde nazil olan sûrelerin tefsirini içermektedir. Özellikleri itibariyle farklı konuları içeren ve Mekkî sûrelere oranla daha uzun olan Medenî sûrelerin belirli bir insicam ve bütünlük içerisinde anlaşılabilmesi için müellif öncelikle, siyer ve tarih kitaplarından hareketle Medine döneminin bir panoramasını sunmaktadır.⁹⁴ Çünkü müellifin tefsiri boyunca önemle üzerinde durduğu husus, Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in hayatıyla birlikte ele alındığında ancak doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılabilceğinin bilinmesidir. Bir diğer ifadeyle, Hikmetli Kur'ân'ın tefsirini yaparken, “İslâm davetinin seyri” ile “Kur'ân'ın nüzûl süreci” birlikte ele alınıp değerlendirilmelidir.

Sayfa | 77

Genel olarak siyer bilgilerinin yer aldığı bu girişin akabinde Medenî sûrelerin tefsirine geçmeden önce, sûrelerin Mekkî ve Medenî olarak ayrılmaları hususunda, Zerkeşî ve Suyûtî'nin Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserlerinde bulunan ilgili rivayetleri bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Neticede bu rivâyetlerden istifade ettiğini açıkça ifade etmekle birlikte, müellif, bir taraftan kimi sûrelerin Mekkî mi yoksa Medenî mi oldukları, diğer taraftan da Medenî sûrelerin kendi içerisindeki nüzûl sırasını belirleme hususunda bazı değişikliklere gitmiştir. Bu değişikliklerin temel gerekçesi ise, “sûre bütünlüğü”nü gözetmesi ve Medine döneminde yaşanan hadiselerle nâzil olan sûre ve pasajlar arasında var olduğunu düşündüğü ilişkiler ağıdır. Buradan hareketle Câbiri, Mekkî sûreler içerisinde bazı Medenî âyetlerin olması ile Medenî sûreler içerisinde bazı Mekkî âyetlerin olduğuna dair rivâyetleri, zan ve tahminden öteye geçmeyen değerlendirmeler olarak görmekte ve reddetmektedir.⁹⁵ Meselâ Hadid sûresinin tefsiri bağlamında, bir taraftan bu sûrenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu, diğer taraftan da sûreyi Mekkî kabul edenlere göre içinde hangi âyetlerin Medenî olduğu ya da tam tersini dile getiren rivayetlere ayrıntılı olarak yer veren müfessir, ilgili rivayetlerin kişisel akıl yürütme (tahmin) ve değerlendirmelerden ibaret olduğunu söylemektedir. Aslında böylesi

⁹³ Bkz. Beled, 90/11-20.

⁹⁴ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/7-34.

⁹⁵ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/35-36.

durumlarda rivayetin senedinin sahih olup olmadığını paranteze alarak, asıl sûrenin siyakına ve muhtevasına bakılması gerektiğini önermektedir.⁹⁶

Câbiri'ye göre Medine döneminde inen sûreler, şu nüzûl sırasına göre indirilmişlerdir: *Bakara, Kadir, Enfâl, Âl-i İmrân, Ahzâb, Mümtehhine, Nisâ, Hadîd, Muhammed, Talak, Beyyine, Haşr, Nûr, Münâfîkûn, Mücâdile, Hucurât, Tehrîm, Teğâbun, Saf, Cuma, Fetih, Mâide, Tövbe, Nasr*.

Uzunluk ve kısalık bakımından birbirlerinden farklı olan Medenî sûreler, işledikleri konular bakımından da çeşitlilik arz etmektedir. Müfessirin tabiriyle Medeni sûreler “güncel konulardan” bahsetmektedir. Yani Medine'ye hicret eden Müslümanların oradaki yaşantılarını, süreç içerisinde cereyan eden hadiseleri, savaş ve barışları vb. hususları, yaşandıkları an itibariyle değerlendirmekte ve kimi zaman da onlara atıf yapmaktadır. Bu sebeple müfessirin bakış açısına göre meselâ “umum-husus” (âmm-hâs) meselesi o günün yaşanan hadiseleri göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde “ey iman edenler!” hitaplarından sonra gelen bazı emir ve yasaklarla, “savaş size farz kılındı”, ve “müşrikleri yakalayın ve bulduğunuz yerde öldürün!” gibi genel anlam ifade eden âyetlerin, umum ifade etmediklerini söylemektedir. Dolayısıyla müellif, Kur'ân nassını öncelikle nâzil olduğu dönemin şartları altında ve onlara çağdaş kılarak anlamak gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Ardından da aynı metni kendi çağımıza, yani Kur'ân'ı anlama ve yorumlamaya muhatap olan kişinin içinde yaşadığı çağa muasır kılarak okumak ve anlamlandırmak gerektiğini söylemektedir.⁹⁷

4. Câbiri'nin Tefsir İlminin Kimi Meselelerine Dair Görüşleri

Câbiri tefsirinde bir taraftan sûre içi bütünlüğe, yani âyetler ve pasajlar arasındaki münasebet ve uyuma azami derecede dikkat çekerken, diğer taraftan da bazı Ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir konularını, Kur'ân çerçevesinde işlemeye önem vermektedir. Konuları müstakil olarak değil de sûre tertibine göre tefsir eden müfessirin, bu yöntem dairesinde yapabileceği tek şey, beki de şudur: Üzerinde söz söyleyeceği konunun içinde geçtiği sûrenin sonuna o konuyla ilgili bir başlık açarak düşüncelerini dile getirmesi olacaktır. Nitekim müellif tam da bunu yapmıştır. Bu konuları kimi zaman “yorum” (*ta'lik*) kimi zaman da ara söz (*istitrat*) başlığı altında sunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere müstakil birer makale düzeyinde olan bu

⁹⁶ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/262-264.

⁹⁷ Bkz. Câbiri, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/36-37.

ara başlıklarda müellif, tefsir ya da Ulûmu'l-Kur'ân'a dair kimi konuları, Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alıp değerlendirmelerde bulunmaktadır. İlgili konular hakkında müfessirin görüşlerinin ne olduğunu burada tek tek açıklamak çalışmanın sınırlarını aşacağı için, biz burada önemli gördüğümüz ve müellifin de görüşlerinde önceki müfessirlerin genel tercihlerinden az ya da çok farklılaştığını gözlemlediğimiz kimi konulara yer vermek istiyoruz. Bunlar Ulûmu'l-Kur'ân'a dair *nesh*, *esbâb-ı nüzûl* ve *mühkem-müteşâbih* konularıdır.

4.1. Câbirî'nin Nesh Anlayışı

Müellif tefsirinde ara başlık atıp Kur'ân bütünlüğü içerisinde işlediği konulardan birisi “nesh” meselesidir. Kur'ân'da neshin varlığını kabul edenlerle etmeyenlerin delillerini sıraladıktan sonra kendi değerlendirmesini yapan müfessir, öncelikle “âyet” kelimesinin Kur'ân'ın hiçbir yerinde ıstılah anlamında kullanılmadığını söylemektedir.⁹⁸ Bilindiği üzere terim anlamı olarak âyet, “sûre içerisinde başı ve sonu belirlenmiş olan cümle ya da kelime gruplarıdır.” Kur'ân'da âyet kelimesi, iz, işaret, alâmet, hüccet, delil vb. anlamlara gelmektedir. Eğer âyet kelimesi, ıstılah anlamıyla Kur'ân'da hiç kullanılmıyorsa, bu kullanımın kaynağı nedir? Bu soruyu soran müellif, kimi rivayetlere atıf yapmaktadır. Fakat bunun ıstılahlaşma sürecinin ne zaman başladığına dair bir bilgiye sahip olmadığını söyler.⁹⁹ Daha sonra Kur'ân'da mensuh âyet bulunmadığını, çünkü Kur'ân nassının sonradan değiştirilmesi (*tebdil*), hükmünün (ya da metninin) kaldırılması (*nesh*) ve silinmesi (*mahy*) için gönderilmediğini söylemektedir. Ardından da neshin varlığına delil getirilen Kur'ân âyetlerini tek tek incelemekte ve hem metin içi hem de metin dışı bağlamlarından hareketle bu âyetlerin, iddia edildiği üzere Kur'ân bünyesindeki neshin varlığına değil olamayacağına dair delillerini sunmaktadır.¹⁰⁰ Neticede hukuki/ıstılahi manada Kur'ân'da neshin varlığından söz edilemeyeceğini, neshin varlığına delil getirilen âyetlerin bağlamlarından koparılarak ve soyutlanarak keyfi anlamların yüklenmesi sonucunda ancak buna delalet edebileceğini söylemektedir. Bununla birlikte, âyetler ve içerdikleri hükümler arasında *umum-husus*, *mutlak-mukayyet*, *mücmel-müfesser* vb. ilişkilerle nazil olan ve daha sonra nazil olan âyetlerin olabileceğini;

⁹⁸ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/52-53 ve 99-101.

⁹⁹ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/99-101.

¹⁰⁰ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/102-109. Ayrıca bkz. a.g.e., III/255.

dolayısıyla neshin var olduğu iddia edilen âyetlerin kendi aralarında bu türden ilişkilere sahip olduklarını ifade etmektedir.¹⁰¹

4.2. Sebeb-i Nüzûl'e Dair Görüşleri

Sayfa | 80

Câbirî, Mâide sûresinin tefsiri bağlamında *esbab-ı nüzul* konusunu değerlendirmektedir. Konu ile ilgili bilgileri verip sebeb-i nüzul rivayetlerinin tefsirdeki önemini belirttikten sonra, bu rivayetleri sadece senetleri bakımından değerlendirip sahih olanlarını kabul etmenin yetmeyeceğini, bununla birlikte şu üç hususun da göz önünde bulundurulmasını önermektedir:

1. Âyet(ler)in muhtevası ile ilgili sebeb-i nüzul rivâyetlerinin verdiği bilgiler birbirleriyle çelişmemelidir (*tearuz*).

2. Sebeb-i nüzul rivayetinin Hz. Peygamber'in siretiyle ve sûrelerin nüzul tertibiyle tam uyum içinde olmalıdır.

3. Dönem Araplarının alışageldikleri sosyal, iktisadi, düşünsel ve kültürel kodlara uygun olmalıdır. Meselâ bu bağlamda Mâide sûresinin, "veda haccı" döneminde değil, "kaza umresi" sürecinde nazıl olduğunu iddia etmektedir. Çünkü sûrenin nüzûl zamanı ancak bu şekilde tespit ve tayin edildiğinde sûre hakkında yapılan tefsir ve yorumların daha makul ve kabul edilebilir olduğunu söylemektedir. Oysa ilgili sebeb-i nüzûl rivayetleri sûrenin nüzûl dönemini genelde veda haccıyla ilişkilendirmektedir.

Yine müellif *esbab-ı nüzul* rivayetleri bağlamında içkinin yasaklanma sürecindeki tedricilik ve ilgili ayetlerin her biri için getirilen sebeb-i nüzul rivayetlerini değerlendirmektedir. Müellife göre ilgili sebeb-i nüzul rivayetleri, ayetlerin sûre içinde bulundukları bağlamda kazandıkları anlamla bağdaşmamaktadır.¹⁰² Böylesi durumlarda yapılması gereken şey, sebeb-i nüzul rivayetlerinin ancak sûre ve ilgili pasajların bağlamından hareketle değerlendirilmesi ve kabul edilmesi gerektiğidir. Ona göre siyak/bağlam, âyetlerin sûre içerisindeki tertibinin tevkifi olması sebebiyle, ilgili sebeb-i nüzûl rivâyetlerinden daha önemli ve beğlayıcıdır. Dolayısıyla kimi zaman bireysel değerlendirmeleri içeren ve zan ve tahminden öteye geçmeyen sebeb-i nüzul rivayetlerini, ancak siyak-sibak çerçevesinde anlamak gerekir. Eğer âyetlerin sûre içerisindeki dizilişi tevkifi ise -ki öyledir-, âyetlerin sûre içerisindeki yerlerini değiştirmek nasıl mümkün

¹⁰¹ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/109-110.

¹⁰² Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/269-379.

değilse, onların bulundukları bu bağlamları ihmal etmek de asla mümkün değildir. Çünkü Kur'ân'ın bir kısmı diğer kısmını tefsir eder. Ama bu tefsir etme ve açıklama, kelime ve lafızlar düzeyinde değil, anlam ve bağlam düzeyindedir.¹⁰³

4.3. Muhkem-Müteşâbih Hakkındaki Görüşü

Sayfa | 81

Müfessir, Âl-i İmrân sûresinin yedinci âyetindeki muhkem-müteşâbih ayırımından hareketle, bu konuya dair görüşlerini dile getirmektedir. Bu bağlamda öncelikle, *muhkem, müteşâbih, te'vil, zeyğ, rûsûh (er-râsihûne fi'l-ilm)* kelimelerini açıklamaktadır. Hem sûrenin nazil olduğu dönem olan Necran Hristiyanlarının Medine'ye gelişi hem de onlarla geçen konuşmaları ve Hz. İsa'nın durumuyla ilgili tartışmaları hatırlatan müellif, bu âyetin de bu bağlamda anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Çünkü ilgili âyet, sûrenin başından 123. âyetine kadar aynı bağlamda ve Necran Hristiyanlarıyla tartışmadan (*cedel*) bahsetmektedir.¹⁰⁴

Sûrenin ilk ayetleri Tevrat ve İncil'in ilahi kökenine ve Allah'ın insanları annelerinin rahminde dilediği gibi şekillendirmesine atıf yapılmaktadır. Yedinci âyetten sonra da Hz. İsa'nın (a.s.) yaratılışı, O'nun "Allah'ın Kelimesi" olması, Meryem'e ruhun üflenmesi gibi Necran Hristiyanlarıyla girilen tartışmaya dair bilgiler vermektedir. Hristiyanlar Hz. İsa hakkında tartışırken, yanlış kıyaslar yapmaktadırlar. Çünkü onlara göre eğer Meryem'e Allah'tan bir *nefha* üflendiyse, bu durumda Hz. İsa'nın onun oğlu olması gerekir. Oysa bu kıyas yanlış (*batıl*) bir kıyastır. Olması gereken kıyas ise, Hz. İsa'nın yaratılması ve Meryem'e üflenmesinin, tıpkı Allah'ın toprağa üflemesi ve Hz. Âdem'i yaratması gibi anlaşılması gerektiğidir;¹⁰⁵ "Allah katında İsa'nın durumu, tıpkı Âdem'in durumu gibidir; Allah onu (Âdem'i) topraktan yarattı. Sonra da ona "ol!" dedi ve o da hemen oluverdi."¹⁰⁶

Müellife göre âyetlerin konusal bağlamından muhkem'in ne olduğu gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır: Muhkem, Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretine delalet eden ilâhi fiillerdir. Bunlar da Allah'ın yer ve gökleri yaratması, Âdem'i topraktan yaratması, melekleri ateşten yaratması gibi hususlardır. Dolayısıyla *muhkemât*, Allah'ın varlığı ve birliğine delalet eden

¹⁰³ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/109.

¹⁰⁴ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/ 168-172.

¹⁰⁵ Bkz. Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, III/170-171.

¹⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/59.

kevnî âyetler, deliller ve işaretlerdir. Bunlar da “Ümmü’l-Kitâb”tır. *Müteşâbihât* ise, Allah’ın peygamberlerini desteklemek ve onların gerçek peygamber olduklarını halklarının nezdinde ispat etmek için peygamberler eliyle gerçekleşen bir kısım mucizelerdir; bunlar da Hz. İsa’nın babasız yaratılması, yine onun çamurdan bir kuş yapıp üflediğinde, Allah’ın izniyle, canlanıp uçuşması gibi hususlardır.¹⁰⁷

Dolayısıyla müteşâbih, anlamı kapalı olan ve hangi anlama delalet ettiği tam olarak bilinemeyen lafızlar değildir. Çünkü Kur’ân, apaçık Arapça bir dille indirilmiştir.¹⁰⁸ Buradan hareketle müfessirlerin, muhkemi, tek bir manaya delalet eden, müteşabihi ise birden çok manaya delalet eden lafızlar olarak tanımlaması, lâfzî tanımlamanın ötesine geçmez. Hatta bu durumda hangi âyetlerin muhkem hangilerinin de müteşabih oldukları hususu, dini, siyasi ya da ideolojik tercihlere göre değişkenlik arz eder. Sonuçta da “kalplerinde eğrilik olanlar”ın kimler olduğu hususu muallâkta kalır.¹⁰⁹

Değerlendirme ve Sonuç

Muhammed Âbid el-Câbirî, doğu ile batının, klasik İslâm düşüncesi ile Modern Batı düşüncesinin kesiştiği/karşılaştığı zaman (yirminci yüzyıl) ve mekân (Fas) dilimlerinden birinde yaşamış önemli bir ilim adamıdır. İlmi ve akademik çalışmalarını büyük ölçüde felsefe alanında yapmış ve daha çok *burhânî ekole* yakın duran bir mütefekkindir. Bütün bunlarla birlikte hayatının son dönemini Kur’ân’ı anlama ve yorumlamaya hasretmiş bir müfessirdir. Dolayısıyla bu tefsir, Câbirî’nin ilmî, fikrî ve tecrübî bütün birikiminin Kur’ân aynasından yansımından başka bir şey değildir.

Sahip olduğu eleştirel düşünce birikimini, rivayet ya da dirayet fark etmeksizin, bütün tefsir müktesebatına uygulamaya çalışan Câbirî’nin, nakilcilikten sarfınazar ederek Kur’ân’ı Hz. Peygamber ve sahabelsinin yaşadığı hayatla, onların hayatını da Kur’ân’la anlama çabasının son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü onun kendine özgü değerlendirme ve tercihlerini bir tarafa bırakıp, sadece Kur’ân’la hayatı birleştiren; birini anlamak için ötekine ihtiyacın olduğunu bildiren açıklamalarının bile, çağdaş Kur’ân okumalarına yeni bir ruh ve canlılık katacağına ve farklı bir bakış açısı kazandıracağına inanmaktayız.

¹⁰⁷ Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, III/172-173.

¹⁰⁸ Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, III/173.

¹⁰⁹ Bkz. Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, III/181.

Her müfessir, tabiatı gereği yaşadığı çevrenin, içine doğduğu kültürel dünyanın olumlu ya da olumsuz etkilerini taşır. Yine müfessirlerin bir hayat boyu mensubu oldukları meslek ve mezhepleri de, tefsirlerine farklı ölçülerde yansır. Doğup büyüdüğü çevreye, sahip olduğu ilmi birikimine dair bilgiler sunduğumuz Câbirî'nin tefsirinde de hem İslâm düşüncesinin Mağrip damarına, hem de felsefi ve eleştirel düşünceye dair izlerin bulunması gayet doğaldır. Buradan hareketle söyleyecek olursak Câbirî'nin tefsir anlayışı, geçmiş dönemde müfessirler tarafından yazılmış sayısız tefsir ve tevilleri okumak, araştırmak ve boş bir beyaz sayfaya tekrar kaydetmekten ibaret değildir. Bir başka ifadeyle müfessire göre tefsir, kendisini sürekli tekrar eden bir bilgi yığını değildir. Evet, bu hazine değerindeki birikimden azami ölçüde istifade edilmelidir. Fakat Câbirî'ye göre öncelikle Kur'ân ile tefsiri; metin ile yorumu birbirinden ayırmak gerekir. Ardından bu tefsir ve yorumları, yazıldıkları zaman ve mekânla ilişkilendirerek anlamak ve yorumlamak gerekir. Bundan sonra metne odaklanmak ve ihtiyaç duyulduğunda da geçmiş dönem yorumlarına - bunların Kur'ân nassının bizzat kendisi olarak değil de üretildikleri zaman ve mekânla kayıtlı birer yorum olduklarının idrakinde olmak şartıyla- müracaat etmek gerekir. İşte Kur'ân'ı hakkıyla anlama ameliyesi ancak bu şekilde gerçekleşebilir.

Câbirî, bir sûre içindeki âyetleri öncelikle o sûrenin iç bütünlüğünden hareketle anlamaya çalışmaktadır. Çünkü her sûrenin kendine özgü bir anlam örgüsü vardır. Dolayısıyla sûredeki bu mantıksal tutarlılığı ve iç bütünlüğü iyi anlamak, ilgili sûreyi ve âyetlerini de ona göre anlamlandırmak gerekir. Zira bir sûre içerisindeki âyetlerin sıralanışı ile o sûrenin sınırlarının çizilerek diğer sûrelerden ayrılması, vahye dayalı bir durumdur. Buna göre, nasıl ki bir sûre içerisindeki âyetlerin yerleri değiştirilemiyorsa, aynı şekilde onu anlamaya ve yorumlamaya çalışırken de aynı sûre-içi tertibi gözetmek gerekir.

Yine tefsir yazım geleneğinde yeni bir metot olan nüzûl sırasına göre sûrelerin tefsiri, bu tefsirin en önemli özellikleri arasındadır. Ancak müellif sadece sûreleri sıraya dizerek tefsir etmemiş, bunun da ilerisine geçerek sûrelerin nüzûl sürecindeki hadise ve olaylarla irtibatlarını kurmuştur. Bir bakıma Kur'ân-ı Hz. Peygamber'in hayatıyla, Hz. Peygamber'in hayatını da Kur'ân'la anlamaya çalışmıştır. İşte Câbirî'nin bu tefsirini farklı ve özgün kılan en önemli taraflardan birisi olarak gördüğümüz şey, onun "sûrelerin nüzul sıralamasını", Kur'ân'ın nüzûl süreci" üzerine bir tasavvur inşa etmek

üzere kullanmış olmasıdır. Çünkü “nüzul süreci”yle “davet süreci”ni birlikte ele alan bu anlayış, doğru anlamaya götüren en güvenilir yollardan birisidir. Hatta geçmişte yapılan birçok hatalı yorumlar, genelde âyet ve sûrelerin nüzul bağlamından kopartılarak anlaşılmaya çalışılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple müfessir, meselâ Mâide sûresinin nüzü'l zamanını hicretin onuncu yılına götüren ve “veda hacı”yla ilişkilendiren rivâyet ve değerlendirmeleri reddetmektedir. Ona göre bu sûre Hudeybiye antlaşmasından sonra hicretin yedinci yılında “kaza umresi” sürecinde ve hicretin sekizinci yılında gerçekleşen Mekke’nin fethi öncesinde nazil olmuştur.

Sûreleri nüzul tertibine göre sıralayarak tefsir etmek önemli bir girişim olmakla birlikte, kimi Ulûmu’l-Kur’ân eserlerinde ve tefsirlerde bulunan sûrelerin nüzü'l sırasına göre tertibini ortaya koyan listeler, hem takdim-tehir hem de Mekkî-Medenî olma bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Çünkü ilgili rivayetlerde gelen listeler, tam anlamıyla tenkit süzgecinden geçmiş veya sağlam senetlere dayanan tertipler de değildir. Bu sebeple bütün Kur’ân sûreleri için tamamen doğru bir nüzü'l sırası belirlemek mümkün değildir. Hatta sûrelerin nüzü'l sırasını esas alan son dönem tefsirlerine bakıldığında, her müfessirin sûre tertibinin diğerlerinden farklı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla, İzzet Derveze’nin de dediği gibi, nüzul sırasına göre sûrelerin tertibi konusunda kesin ifadeler kullanmak ve son sözü söylemek ifrata düşmek demektir.

Sonuç olarak *Fehmü’l-Kur’âni’l-Hakîm* tefsiri, son dönem tefsir çalışmalarında ağırlık kazanan *meâl-tefsir* yönteminin bir ürünü olarak kendinden sonraki çalışmalara hem yöntem, hem de içerik bakımından katkı sağlayacak bir niteliğe sahiptir. Bizim bu makalemiz de Câbirî’nin müfessir yönünü merkeze alarak onun Kur’ân’ı anlama ve yorumlama yöntemi üzerine daha derinlikli ilmi/akademik çalışmalar yapılmasına katkı sağlama ve zemin hazırlama amacına matuftur.